پیرۆزی لە هەر ڕێبازێکدا, سزای مرۆڤە سەرکەشەکانە

سەردار عبدالکەریم عبداللە – هۆلەندا
Sardar24@hotmail.com

نموونە زۆرن لەسەر ئەوانەی بەتاوانی بەزاندنی سنووری شتە پیرۆزەکانی ئیسلام تاوانبارکراون و سزادراون،بەڵام دۆسیەی تاوانەکان لەمەڕ ئەو بابەتە لەهەر قۆناغێکدا بەشێوەیەک بووە،ئەگەر بەراوردێکی خێرا لە نێوان رۆژگاری پێغەمبەر،خەلیفەکانی ڕاشدین،ئەسحەبەکان،تابعین و تابعی تابیعەکان بکەین یان بەواتایەکی تر لەڕۆژگاری هاتنی وەحی(بەعسەتەوە) تا کۆتایی سەدەی سێیەمی کۆچی دەبینین سنووری ئازادیە گشتیەکان تاهاتووە بەرتەسکتر بۆتەوە،لەم ڕۆژگارەش بە دواوە سەردەمی بەکافرکردنی کۆمەڵگا لە نێوخۆی ئیسلامدا دەستپێدەکات1،ئیتر شتە پیرۆز و بڤەکانی ئیسلامیش تادێ زۆرتردەبن،بەشێوەیەک لیستی موحەرەماتەکان زۆر لە حەلالەکان درێژتر بووە، خەریکە مرۆڤ لە ترسی سانسۆری موسڵمان – ئیسلام نەتوانێ لە پێستی خۆیدا جوولە بکات.ئایا هۆی چیە سنووری ئازادیەکانی تاک لە ڕوانگەی(موسڵمان- ئیسلام) تادێ تەسکتر دەبێتەوە؟ئایە ئەم هاوکێشەیە پێچەوانەی ڕەوتی گەشەکردنی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی و خواستی تاک نیە؟هۆی چیە تا داهێنانە زانستی و ئامرازەکانی بەرهەمهێنان باشتردەبن کۆمەڵگای ئیسلامی(بەتایبەتی عەرەبی)زیاتر داخراوتردەبێ؟ ئایە تاچەند هوشیاری عەقلانی کە هاوئاهەنگە لەگەل هوشیاری ڕەخنەگری دەتوانێ ئاسانکاری بۆ بەشداریکردنی مرۆڤ لە کۆمەلگادا بکات؟یان چۆن دەتوانرێ وابکرێ تا تاک بەهۆی چالاکیە فکریەکانیەوە بە کۆمەڵگاکەی نامۆ نەبێت؟ئایە دەبێ پەیوەندی مرۆڤ بە ڕەسەنایەتی و ناسنامە چی بێ؟ئایە رۆڵی مرۆڤ لەم جیهانە پڕ لە گۆڕانکاریەی پڕاوپڕ بە رۆشەنبیری ڕاگەیاندنەکانی گەرماوگەرمی جیهانی چیە؟2ئایە لەم قۆناغەدا ڕۆڵی مێژوو چیە؟ پەیوەندی نێوان ڕابردوو،ئێستا و داهاتوو چۆن دەبێ؟

ئەگەر قورئان ئازادی بیروباوەڕ و ویژدانی بۆ سەرجەم مرۆڤایەتی دەستەبەرکردبێ وەک لەم ئایەتە هاتووە(وقال الحق من ربكم فمن شاء فليوءمن ومن شاء فليكفر) الکهف:29،ئەی بۆچی ئیمڕۆ ئەم ئازادیە بۆ مسوڵمانان مسۆگەرناکرێ؟ ئەگەر (ومن لم يحكم بما أنزل الله فأولئك هم الكافرون)المائدە:44 بێ،دەبێ بۆ کافر نەبوون و لانەدان کام دەقی قورئان پێوەربێ؟ئایە دەبێ گوێڕایەڵی کام جۆرە چەمک یان دەق بین؟ ئەوانەی ئازادی بیروڕا مسۆگەردەکەن یان ئەوانەی هەموو جۆرە ئیرادەیەک لە مرۆ دەستێنەوە و دەیکەن بە عەبدێکی(لا حولە ولا قوەت)؟ گریمان ئەگەر شورا یەکێک بێ لە بنەما سەرەکیەکانی سیستەمی حاکمیەت لە ئیسلام،لە هەردوو قۆناغی مەککە و مەدینەشدا تەئکیدی لەسەرکرابێتەوە (ولذين أستجابوا لربهم وأقاموا الصلاة وأمرهم شورى بينهم ومما رزقناهم ينفقون)الشوری38ی مەککی و (وشاورهم في الأمر)آل عمران 159ی مەدەنیش،لەو دۆخەدا بێ گومان بنەمای سەرەکیەکانی ڕاوێژکردن (شورا) بریتی دەبێ لە مسۆگەرکردنی تەواوی ئازادی ڕادان و گەیاندنی بۆچوونەکان(بنەماکانی پڕۆسەی دەنگدان)،کە خۆی لەدەستەبەرکردنی هاوتایی و یەکسانی لەنێوان لایەنە بەشداربوو و بەرپرسەکانی پرۆسەکە دەبینتەوە،ئەگەر(ولااكراه في الدين)یان(وانا أو اياكم لعلى هدى أو في ضلال مبين)یان (وشاورهم في الأمر) یان(قل أنا بشر مثلكم يوحى الي أنما الهكم اله واحد) الکهف 110 یان(لقد جاءكم رسول من أنفسكم)التوبة:128بکەینە بنەمایەک بۆ پێناسەکردنی کاراکتەری کەسایەتی حاکم (پێغەمبەر – خەلیفە–ئیمام) (بەلانی کەم لە نێو خۆی موسڵمانان‌دا)ئەوە سنوورە پیرۆزەکانی نێوان پێغەمبەرێکی مەعسوم، ئەسحابەیەکی سەرڕاست و ئیسلامێکی ئاسایی ئەوەندە بەرتەسک نەبووە و نیە هەندێ جاریش بوونی

نامینێ،شورا ئەگەر بەمانای هاوتای مافەکان بێ ئەوە هەموومان بۆ (بە پێغەمبەران و ئەسحابەکانیشەوە)دەگەڕێنەوە بۆ نێو چوارگۆشەیەک کە(ئادەمیزاد)ی بوونە.ئازادی باوەڕهێنان(قناعەت پێکردن)و ئیرادەی مرۆڤ لەم ئایەتانە بەئاشکرا بەرز دەنرخێنرێ،مرۆڤەکە سەرپشک دەکا لە نێوان ئیمانهێنان و نەهێنان(لعلى هدى أو في ضلال مبين)تاکەکە خۆی خاوەنی بڕیاردانە،ئەی لەنێوان ئەو دەقانە و باقی ئایەتە جەبریەکانی وەک(ولو أننا نزلنا اليهم الملائكة وكلمهم الموتى و حشرنا اليهم كل شيء قبلاً ماكانوا ليوءمنوا الا يشاء الله ولكن أكثرهم يجهلون)الأنعام111کە زۆر بەئاشکرا ڕۆلی پێغەمبەر لە موسڵمان کردنی تاکەکان پەراوێزدەکات؟3 یان لە نێوان دەقەکانی تردا دەبێ چی بە پەسندتر بزانین؟ئایە ئەم دەقانە و دەقی تری لەو بابەتە نامان خەنە ناوکایەی بۆچوونە جەبری و قەدەریەکان،تەواوی ئیرادە و ئازادیەکانمان لێ پاوان ناکرێ و نابێ مجادلە لە فەرمایشتی پێغەمبەری خوا بکەین؟(كما أخرجك ربك من بيتيك بالحق و ان فريقاً من الموءمنين لكارهون يجادلونك في الحق بعدما تبين كأنما يساقون الى الموت وهم ينطرون)الأنفال:5-6 ئەم دوو ئایەتە پرسیارێک دەوروژێنن،ئایە ڕۆلی عەقل لە گفتووگۆی واقیعی و زانستی دەبێ چۆن بێ؟سنووری کارکردن بەم ئایەتە تا چەند بڕەدکات؟ (أدع الى سبيل ربك بالحكمة و الموعظة الحسنة و جادلهم بالتي هي أحسن)النحل125ئەم دەقانە ددان پێنانێکی خوا نیە بۆ گفتووگۆکردن،بەڵگەش نیە کەوا لە ناخی هەموو مرۆڤێکدا ئارەزووی مجادەلە هەیە هەتا ئەگەر ئەم گفتۆگۆیە بەرانبەر بە پێغەمبەری خواشبێ؟ئەی بۆ خوا لە یەک کات ئەم حەقەمان پێدەدا و پێنادا یان سنوورداری دەکات؟بۆ پتر وردبونەوە لە ڕاستیەکان پێویستمان بە شایەدی ئەو ئەسحابانە هەیە کە زۆربەی ژیانی خۆیان لەگەل ڕەسوڵی خودا بردۆتەسەر،هەروەها بوونەتە سەرچاوەیەکی دروستی باوەڕپێکراو لە گێڕانەوە و تۆمارکردنی دەقەکانی قورئان،حەدیس،ئیجتهاد،بەسەرهات و ڕووداوەکانی ئەو ڕۆژگارە و کارپێکردنی دەقەکان لە لایەن ئەسحابەکان لە دوای مردنی پێغەمبەر.

گرنگی و کاریگەری ئەسحابەکان و ڕاویەکان بەسەر ئایندەی ئیسلام:

وەک ئاشکرایە پێناسەی ئەسحابەش وەک باقی بوارەکانی تری ئیسلامی کۆمەڵێک مشتومڕی لەسەرە،بەڵام نزیکتر پێناسە لە ڕاستی بەلای ئێمەوە ئەوەیە هەرکەسێ چاوی بە پێغەمبەر کەوتبێ، ئیمانی پێهێنابێ و بە ئیسلامیش مردبێ ئەسحابەیە.ئەسحابەکان پۆلینی سەر دوانزە جۆر دەکرێن: ئەوانەی لە مەککە موسڵمان بوونە وەک:ئەبوبەکر،عومەر،عوسمان.ئەوانەی لە دار الندوە و دەستەیەکی شاری مەککەن.ئەوانەی لەگەلیدا چوونەتە حەبەشە.ئەوانەی موبایەعەیان کردووە لە عەقەبە.یاوەرانی عەقەبەی دووەم کە زۆربەیان لە ئەنسارەکانن.ئەو موهاجیرانەی لە قەبا بە پێغەمبەر گەیشتوون بەرلەوەی بچێتە ناو مەدینە و مزگەوت دروستبکات.دەستەی شەڕکەرەکانی بەدر.مهاجیرەکانی کە لە نێوان شەڕی بەدر و حودەیبە کۆچیان بۆ مەدینە کردووە.دەستەی بەیعەت کردنەکەی ڕەزوان.مهاجیرەکانی نێوان شەڕی حودەیبە و فەتحی مەککە.ئەوانەی ڕۆژی فەتحی مەککە موسڵمان بوونە.ئەو منالێ و مێرمندالانەی پێغەمبەر لە ڕۆژی فەتحی مەککە و لە(حجه الوداع) چاوی پێکەوتوونە.4دیارە ژمارەی ئەم دوانزە جۆرە خۆی لەدەیان هەزار کەس دەدات،هەریەکە لەم مرۆڤانەش بەپێی دەقەکانی قورئان سەرڕاستتر و بەویژدانترین ئەو کەسانەن کە خوا خەلقی کردوون.(كنتم خيرة أمة أخرجت للناس)أل عمران110 یان(وذلك جعلناكم أمة وسطاً لتكونوا شهداء على الناس ويكون الرسول عليكم شهيداً)البقرة143ئەم ئایەتانە سەرجەم ئەسحابەکان دەگرێتەوە چونکە خوا ڕاستەوخۆ لە ڕێگای ئەم دەقانەوە دەیاندوێنێ یان وەک لە حەدیسەکان باسیان کراوە (خير الناس قرني..ثم الذي يلونهم) یان(أصحابي كلهم عدول بمن أهتديتم أهتدى). وەک دیارە ڕاستگۆی و پاکی ئەم هەموو ئەسحابانە زۆر بە توندی لای موسڵمانان پشتیوانی لێدەکرێ،هەر

هەڵەیەکی(بچوک،گەورە)دەرحەقیان بکرێ بە بەزاندنی هێڵە سوور و پیرۆزەکانی ئیسلام دەزانرێ،وەک دەست درێژیەکیش بۆسەر گوتارەکانی خوا و پێغەمبەر سەیر دەکرێت،ئایە ئەم پیرۆزیە تاچەند لای خودی ئەسحابەکان ڕێزی لێگیراوە؟ ئایە دەکرێ بوونی چەند دەقیک بەسبێ کەوا بڕوانامەی پاکی بۆ هەتا هەتا وەرگرن؟ ئەگەر ئەم زاتانە هەڵەیان کردووە و سەرراست نەبوونە بەڵگەکان چین؟

یەکێک لە کاریگەریەکانی حەدیس بەسەر ئیسلام لەوەوە دێ کە پەیوەندی ڕاستەوخۆی بەسەر بوارە جیاجیاکانی فیقە و عەقیدەوە هەیە لەوێشەوە دادەبەزێتە ناو ورترین بوارەکانی ژیانی تاک و کۆمەڵ،بۆیە هەر جیاوازیەک یان کەم و کورتیەک لە قسەکانی ئەسحابەکان ڕاستەخۆ کاریگەری بەسەر ئەو بوارانەی ژیان دادەبێ.زانستی ناسینەوەی حەدیس خۆی لە خۆیدا بەڵگەی ئەوەیە کەوا کۆمەلێک گومان و پرسیار دەربارەی(السند،الأسناد،المتن،الخبر،المسند،المحدث،الأثروالمخرج)هەیە،ئامانجی سەرەکی ئەم زانستە بریتیە لە گەیشتن بە حەدیسیە سەحیحەکان.

لە دوای مردنی پێغەمبەر ئەبوبەکر ڕازی نەبووە هەتا حەدیسەکان بگێڕدرێنەوە چ جای ئەوەی تۆمار و بنووسرێنەوە،(ألحافظ ألذهبي)لە(تذكرة الحافظ)دا باسدەکات کە ئەبوبوکر لە دوای مردنی پێغەمبەر خەڵکی کۆکردۆتەوە،پێی وتوون:"أنكم تحدثون عن رسول الله أحاديث تختلفون فيها و الناس بعدكم أشد أختلافاً،فلا تحدثوا عن رسول الله شيءاً، فمن سألكم فقولوا بيننا وبينكم كتاب الله فأستحيلوا حلاله و حرموا حرامه)،5 هەروەها دەگێڕنەوە لە ڕۆژگاری ئەبوبەکر و عومەر هیچ کاتێ کار بە حەدیسەکانی پێغەمبەر نەکراوە جگە لەوەی کە دوو شاهێد شاهێدی نەدابێ، (الزبير بن العوام)یش کە سەحابیەکی زۆر لەپێش بووە،پێغەمبەر بە حواری خۆی دایناوە(ان لكل حوارياً وان حواري الزبير بن العوام)،6لێیان پرسیووە بۆچی وەک خەڵک باس لە حەدیسەکانی پێغەمبەر ناکەی،دەڵێ:"أما أنا لم أفارق رسول الله ولكني سمعته يقول:من كذب علي متعمداً فليتبوا مقعداً من النار"7ئەگەر ئەسحابەکان ڕاستەوخۆ دوای کۆچی پێغەمبەر لە بوختانکردن بەدەمی پێغەمبەرەوە ترسابن،ئایە دەبێ لەپاش پتر لە هەشتا ساڵ(لە ڕۆژگارێکی پڕ لە فیسق و فەسادی ئەمەوەیەکان) کەتیایدا دەستکراوە بە تۆمارکردن و کۆکردنەوەی حەدیسەکان چ جۆرە قسەیەک بە زاری پێغەمبەرەوە کرابێ؟

لەساڵی99ی کۆچی(بن حزم)یەکەمین کەس بووە کە بۆ جاری یەکەم بە فەرمانی (عومەری کوڕی عبدالعزیز)هەوڵیداوە حەدیسەکان لە کتابێکدا تۆماربکا،پاشان زۆری تری وەک (سفيان بن عينيه) ئەم کارەیان کردووە.8لەسەدەی دووەم و سێیەمی کۆچی شێوازی کۆکردنەوەی حەدیس چووە قۆناغێکی تر،لە ناوەڕاستی سەدەی دووەمی کۆچی ئیمام(مالک بن ئەنەس)بۆ ماوەی چل ساڵ خەریکی کۆکردنەوەی حەدیس بووە ئینجا توانیوویەتی (1720) حەدیسی مەرفوع، (600)ی مورسەل،(222)ی مەوقوف و هەندێ قسەی تابیعین و فتواکانیان کۆ بکاتەوە،ناوی ناوە (موطاء مالك).ئەم کتابە لە لایەن سەرجەم زانایانی ئیسلام لە دوای قورئان بە ڕاسترین کتاب دادنرێ.9دواتر (مسند الأمام الأحمد)دێ کە لە سەدەی سێیەمی کۆچی حەدیسەکانی تیادا تۆمارکراوە، (30)هەزار حەدیسی لە نزیکەی(75)هەزار حەدیس هەڵهێنجاوە.(صحيح البخاري) یش کە لای ئەهلی سونە و سەرجەم فقەهیەکانیان ڕاسترین کتابی سونە و حەدیسە، لە نیوەی دووەمی سەدەی سێیەمی کۆچی تۆمارکراوە.10 (صحيحى موسلم و سنن ابي داود و سنن ابن ماجة)ش لەو سێ کتابانەی ناومان هێناون کۆنترنینە.پاش ئەوانەش دەیان کتابی تری تایبەت بە بواری لێکۆلینەوە لە سەر حەدیس نووسراوە. تا ئەم ڕۆژگارە زانستی حەدیس بە حەفت قۆناغ تێپەڕیووە،زانستەکەشی دابەشی شەش بەش کراوە: زانستی ڕواتی حەدیس،زانستی ڕوایەی حەدیس،زانستی حەدیس لە میان پەسندکران و نەکران، زانستی مەتن،زانستی سەنەد،زانستی هاوبەش لە نێوان مەتن و سەنەد.11

لەسەر بەرپرسیەتی ئەسحابەکان:

وەک سەرجەم مێژوونووسەکان لەسەر زاری ئەسحابەکان دەگێڕنەوە کەوا پێغەمبەر لەسەرەتای ژیانیدا وەک مرۆڤێکی ئاسایی ژیانی گوزەراندوە،بەر لە هاتنی وەحی شوانی، بازرگانی،هاتووچۆی شوێنە گشتیەکانی مەککە و ..هتد دەکرد،لەکاتی دابەزینی وەحیش (خۆشەویستی خوا)وەک مرۆڤێ ترس سەرتاپای گیانی خەڵتانی ئارەقە و لەرزکردبوو،لە ترسان پەنای بۆ خەدیجەی هاوسەری برد،دواتریش لەترسی مەرگ وەک سەرجەم یاوەرەکانی چوو بۆ حەبەشە،کەچی خوا دەڵێ:(أذا جاء أجلكم لايستأخروا ساعة ولا يستقدم ساعة).لەقۆناغێکی تردا لە ترسی پیلانی دار ئەلنەدوەی قورەیشیەکان عەلی ئامۆزای لە شوێنی خۆی خەواند،بەنهێنی خۆی گەیاندە شاری یەسریب (مەدینە)12 کەچی خوا پێی ڕاگەیاندبوو کەوا(أن تنصروا الله ينصركم ويثبت أقدامكم)محمد7 یان(وعد الله الذين آمنوا منكم وعملوا الصالحات ليستخلفنهم في الأرض..)النور55، پاش10ساڵ دەربەدەری و سەرهەڵگرتن بە پشتیوانی هێزێکی زۆر ئینجا توانی بگەڕێتەوە بۆ مەککە،ئەمانە بەڵگەن بۆ سەلماندنی ئیرادەیی مرۆڤ و سوربوون بۆ گەیشتنە ئامانج،پێغەمبەری مەزنی ئیسلامیش بەو پێوەرە کاری کردووە وەک ئەم ئایەتەش (أن الله لايغير ما بقوم حتى يغيروا ما بأنفسهم)الرعد11ئەمە دداننانێکە بە ئیرادەی مرۆڤ بۆ گۆڕانکاری،بوارێکی هەناسەدانی ئازادانەی تاکەکەسیشە بۆ دیارکردنی ئایندە و چارەنووس بە خواستی خۆی(بەڵگەی بوونی چەمکی ئیختیارییە لە ئیسلامدا)،بەڵام خوا لە ئایەتێکی تردا زۆر ئاشکراتر پشتیوانی لە(چەمکی جەبری و قەدەری لە ئیسلام) دەکات،ئایەتەکە ڕێگا نادا باری تەئویل و تەفسیرێکی قیاسی و ئیجتهادکردنی قورس بکرێ،بەڵکو ڕاشکاوانە ڕۆڵی پێغەمبەر و تەواوی مرۆڤەکان لە گۆڕین،بە ئیسلامکردن و چاکسازی لە کۆمەڵگای ڕەشدەکاتەوە،بوون و نەبوونی پێغەمبەر وەک یەکە لێدەکات لەئاست ئیرادە و توانای ڕەهای خوا،دەڵێ:(انك لاتهدي من أحببت ولكن الله يهدي من يشاء و هو أعلم بالمهتدين) القصص:56. کەواتە نەک هەر ئەرک و ڕۆڵی ئەم هەموو واعیز،زانای ئاینی،داعی،ئەحزابی ئیسلامی ئیسلاحی و جیهادی پێویست نیە بەڵکو هاتنی پێغەمبەرەکانیش پێویست نەبووە(شتەکان قەدەری وجەبرینە). کەواتە لە هەردوو باردا پێویستمان بە توند و تیژی نابێ بۆ سەلماندن و چەسپاندنی بیر و باوەڕ یان پەیامی ئیسلام،یەکیان(ئیختیارییە)خوا مرۆڤ سەرپشکدەکات لە هەڵبژاردنی چارەنووسی خۆی، ئەویتریان (جەبری – قەدەری)ە واتە تا خوا فەرمان نەکا گۆڕانکاری لە چارەنووسی هیچ کەسێ ڕوونادات،ئەی ئەم موسڵمانە جیهادیانە بۆ بەزەبری شمشێر خەڵکیان ئیسلام کردووە و دەکەن؟لەهەردووحالەتدا(جیهاد)وەک زانایانی ئیسلام دەڵێن:فەرزی عەینە بوونی نامینێ،فەرزی عەین واتە کەس لە جیاتی یەکێکی تر ناتوانێ ئەم ئەرکە ئاینیە بکات،لەسەر هەموو تاکێکی موسڵمانە خۆی بە شەخسی ئەم ئەرکە ئەنجامبدات.

ئەگەر لەم ڕاستیانە ووردبینەوە دەگەینە ئەو دەرەنجامە:یان ئەوەتا لەم قۆناغەدا پێغەمبەری خوا وەک تاکتیک و لەژێر فشاری کۆمەڵێ فاکتەر(وەک مرۆڤێک)بیری لە ڕاوێژ و ڕاپرسی(شورا) کردۆتەوە،مەترسیەکان وایان لێکردوە گرنگی بەسەرجەم لایەنگر،خزم و یاوەرەکانی بدات،وەک ئەم ئایەتە ڕوونی دەکاتەوە (فبما رحمة من الله كنت لهم ولوكنت فظاً غليظ القلب لانفضوا من حولك فاعف عنهم واستغفر لهم وشاورهم في الأمر)آل عمران 159 هەروەها بۆ ڕاگرتنی دڵی کافرە تازە ئیسلام بووەکانیش یارمەتی ببڕێنتەوە تا لە ئیسلام هەڵنەگەڕێنەوە و نەبنە سەرچاوەی مەترسی(انما الصدقات للفقراء والمساكين والعاملين عليها والموءلفة قلوبهم)التوبة60،ئەمانە و زۆر ڕاستیتر دەبنە بەڵگە کەوا خودی پێغەمبەر لە قۆناغە سەرەتایەکانی ئیسلام خۆی بە بەشەر زانیووە،وەک سەرجەم مرۆڤەکانی تر هەڵسوکەوتی لەگەل واقیعدا کردووە،ئەگەر موسڵمانان(بەهەموو ڕەنگەکانیانەوە) ئەم ڕەفتار و کردەوانەی پێغەمبەر (لەو قۆناغە)بە ڕاست بزانن

ئەوە بەو مانایە دێ یان ئەوەتا ڕەسول دواتر لەو شورا سنووردارە و دەستوورە پەشیمان بۆتەوە یان ئەوتا ئەوانەی لەدوای ئەوەوە هاتوون لە ئاکامی بەهێزبوون و ڕەوینەوەی مەترسیەکان یان نەمانی هۆکارە سیاسی،سەربازی،ئابووریەکان و پەیدابوونی بەرژەوەندی تازەوە کە بوونەتە پاڵنەرێک تا بیر لە شورایەکی زۆر سنووردارتر بکەنەوە،کە تەنها لەنێوخۆی گروپێکی دەستنیشان کراوی موسڵمانان بێ.13 دواتریش ئاراستەی ڕەهەندی پرۆسەی شورا بەهۆی کوژرانی عەلی کوڕی ئەبو تالیب لە ساڵی40ی کۆچی بە ئاقاریکی وائالۆز داببەن، وابکەن لە پراکتیکدا شورا بەتەواوەتی بوونی نەمێنێ،تەنها وەک دەقێک لە نێو دێرەکانی قورئان بخوێنرێیەوە،14دەکرێ ئەم هۆکارانەی کەوایان لەپێغەمبەر و ئەسحابەکان کردبوو لە قۆناغی یەکەمی ئیسلامەتیدا بیر لە شورایەکی زۆر سنووردار بکەنەوە ئەمانەبن:

*ساکاری ژیانی ئەوسای کۆمەڵگای جەزیرەی عەرەبی،کەلتووری باوی بەداوەت، پەیوەندیە خوێن و خزمایەتی و ئاشنایەتی.

* حالەتی شورشگێریانەی ئیسلام لەم قۆناغە و دۆخی شەڕئامێزی قۆناغەکە،پێویستی بەرەکانی شەڕ بەجەنگاوەری شارەزا و ڕازیکردنیان،لە لایەکیتریشەوە ناوەندیەکی سەربازی وسیاسی بەهێز بۆ ئاراستەکردنی ئەم هێزە.

*هەڕەشەی قورەیشیە کافرەکانی مەککە و جولەکەکانی مەدینە سەرچاوەیەکی گەورەی ترس بوون بۆسەر محمد و یاوەرەکانی،نەرمی نواندن یان پرس و ڕاوەرگرتنیان بۆ کەمکردنەوەی ئەم فشارانە لەلایەک،لەلایەکی تریشەوە ڕاگرتن و ڕاکێشانی دڵی لایەنگرەکانیان وەک تاکتیکێکی ڕێکخستن لە قۆناغە سەرەتایەکانی کارکردن و بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕەکەیان.بەڵام ئەمە بەو مانایە نیە کەوا ئەم شورا سنووردارە لە سەردەمی پێغەمبەردا عەیار بیستوچوار بووە،چونکە لە هەموو بارێکدا دوا بڕیار دەگەڕایەوە بۆ پێغەمبەری خودا ئەویش بە ئایەتێک یان بە حەدیسێک دەیبڕاندەوە (وما ينطق عن الهوى ان هو الا وحي يوحى)النجم:3-4،لەو دۆخانەش کەوا پێغەمبەر یان ئەسحابەکان دەقێکی وایان لە بەردەستدا نەدەبوو تا ڕاستەوخۆ کاری پێبکەن ئەوە بەناچاری جار جار ڕایەک وەردەگیرا بۆ یەکلاکردنەوەی مەسەلەکە،بەڵام دواتر هەر دەبوا پێغەمبەر خۆی ئەم ڕایە بە دەقێکی ئیلاهی پشتڕاست بکاتەوە.هەر ئەمەش وایکردوە پێغەمبەر چەندین جار لەلایەن خواوە تووشی ڕەخنە ببێتەوە،سەهوەکانیشی بۆ ڕاستبکرێتەوە،یان ئەگەر بەوردی سەیری هۆکاری دابەزینی هەندێ لە ئایەتەکان بکەین دەبینین ئەو کاتانەی یەکێ لە ئەسحابەکان هەڵسوکەوتێک یان ڕایەکی دروستری لەوەی ڕەسوڵی خوا هەبووە ئەوە دواتر ئەم ڕایە لە کەلامی مرۆڤەوە بە ئایەتێک کردۆتەوە کەلامی خوا،بۆنموونە:چەند جارێک ڕایەکانی عومەری کوڕی خەتاب لای خوا پەسندتر بووە لەوەی پێغەمبەر (ماكان لنبي أن يكون له أسرى حتى يثخن في الأرض تريدون عرض الدنيا والله يريد الآخرة والله عزيز حكيم)الانفال:67 بەهۆی ئەو ڕەخنەیە پێغەمبەر سەبارەت دروستی ڕاکەی عومەر وتوویەتی:(لو نزل العذاب لما نجا منه غير عمر)،چونکە عومەر دیلەکانی کوشتبوو،بەڵام ئەو بە فدیە ئازادی کردبوون.15 ئەمەش جگەلەوەی بەڵگەیەکە کەوا دەیسەلمێنێ ڕەسولی خوا وەک باقی مرۆڤەکانی تر خۆی بە بەشەر زانیووە،ڕێگای بەڕادان و کاری سەرکەشی ئەسحابەکان داوە،بەڵام لەلایەکی ترەوە ئەم هەڵسوکەوتە ئازایانەی ئیمامی عومەر و سعد کوڕی ئەلمەعاز ئاماژەیەکە بۆ سەرکەشی کوڕی خەتاب و کوڕی ئەلمەعازی(مرۆڤ)لەبەرامبەر ڕەسولی خوا(**کەواتە هەڵسوکەوتێکی مرۆڤ یان ڕایەکی مرۆڤیش جارێک لە جاران بۆتە جێگای ڕەزامەندی خوا،بەواتایەکی تر خواست و ڕای مرۆڤیش لە داڕشتنی دەقەکانی قورئان بەشداربووە**). ئەگەرچی لە ڕۆژگاری پێغەمبەر ئەم بەشداریکردنەی مرۆڤ و خوا لە داڕشتنی دەقەکان بە ئاشکرا و زیاتر بۆ پێغەمبەر بووە(وما ينطق عن الهوى ان هو الا وحي يوحى) النجم:3-4

لەدوای مردنی پێغەمبەریش ئیجتهادکردن بۆشایی ئەم تێکەڵاوبوونەی ڕای(بەشەر و خوا)یان پڕکردۆتەوە.لەدوای مردنی پێغەمبەر ئەسحابەکان ڕایەڵی ئەم پەیوەندیەیان بە خوا و پێغەمبەر لە ڕێگای گێڕانەوەی دەقەکان و هۆکارەکانی دابەزینیان بە زیندووی ڕاگرتووە،لێرەوە گرنگی ئەسحابەکان لە پێناسەکردن،ناسینی ئیسلام و دەقەکان بەدیاردەکەوێ،ئەم بازنەی پەیوەندیە بەهەنگاوێکی تر دادەنرێ لە تێکەڵاو بوونی سنووری فەرمایشتەکانی خوا و عەبد،ئەمەش وایکردووە جیاوازی لە تەفسیر، تەئویل،ئیجتهادکردن دا دروست ببێ،بەڵام بەو مانایە نا کە بووبێتە هۆی فراوانکردنی پانتایی بواری ئازادی بیروڕا یان شورا بەلکو بەرەنجامەکەی سەدان شەڕی خوێناوی نێوان موسڵمان-موسڵمان بووە.ئەم تێکەڵاویە بەردەوامەی نێوان ڕای مرۆڤ و خوا جگە لەوەی پیرۆزی دەقەکان کاڵ دەکاتەوە،ئەوەش دەسەلمێنێ بەبێ بوونی ڕا و پێشنیارەکانی مرۆڤ فەرمایشتەکانی خوا لەسەر زەوی(لە واقیع)دا گەشەناکەن و پیادەناکرێن،کەواتە ئەم پەیوەندیە بەردەوامە(چ بە ڕاستەوخۆ چ بەشێوەیەکی سێبەر) بەڵگەی ڕێزگرتنە لە ئازادی عەقل و بیری مرۆڤ،بەبێ ئەم تێکەڵاویە بوار لەبەردەم گەشەکردنی هیچ ئاینێک نامێنتەوە،هەر لەبەرئەوەشە کاتێ ئەم پەیوەندیە نامێنێ یان ئەوەتە توندوتیژی ڕوودەدات یان ئاینەکە لە ناودەچێ.ئەمەش ئەوە دەداتە دەست تا ئەم پەیوەندیە لە نێو(موسڵمان-دەق)هەبووە شێوەیەک لە ئازادی تاک و گەشەکردنی ئاین بوونی هەبووە،کاریگەری ئەم ئازادیە ڕێژەییە لە نێوخۆی موسڵمانان تاکۆتایی سەدەی سێیەمی کۆچیش جارجار بەرچاودەکەوێ.16بەڵام لە قۆناغی وەستانی ئەم پەیوەندیە،دەستکردن بەساغکردنەوەی حەدیس و سەروبەردانان بۆ قورئان و هەوڵدان بۆ تەئویل و تەفسیرکردنی قوڕئان(مەبەستمان خودی دەقە بە تەنها)ململانێ و بەکافرکردنی کۆمەڵگا لە نێو موسلمانان دەستپێکرد.ڕاستە تەفسیرکردن و تەئویلاتەکان گەیشتبوونە ئاستێکی بەرز،بەڵام لەدوای ئەوەی کە هەوڵەکان بۆ کۆکردنەوەی حەدیس و مێژووی ئیسلام تاڕادەیەک گەشەیکرد، گەیشتە ئاستی ئەوە کە دوا شێوەی خۆی وەربگرێ ئیتر ئەم خەرمانە حەدیسە زۆرانە(بە کۆمەڵێ جیاوازی و هەڵەوە)بوون بەدەقی جێگر و پیرۆز،ئەم وەستانە لە دۆزینەوەی دەق بۆ وەڵامدانەوەی پرسیارە تازەکان هاوپێچ بە گەشەکردنی کۆمەڵگا وایانکرد لەکاتی تەئویل،تەفسیر و ئیجتهادکردندا کۆمەڵێک کێشەی فکری،عەقیدەی و مێژووی بێنێتە ئاراوە، چونکە حەدیسی واهەیە زۆر جاران دەقەکانی قورئان دەخەنە خانەی تەحریفەوە،وەڵامێکی دروستیشی بۆ پرسیارەکە نە بووە،لێرە موجتەهیدەکان و قازیەکان لە جیاتی دەق ڕاستەوخۆ دەکەوتنە دوان و بڕیاردان،ئەم پاشاگەردانیە وایکرد لە هەندێ بواردا دەق پاشەکشە بکات بۆ مرۆڤ (قانونی وەزعی جێگایان بگرێتەوە)ئەم هاتنە پێشەوە و سەرکەوتنەی مرۆڤ بەسەر دەق وایکرد ململانێیەک لەنێوان لایەنەکانی دەقخواز و موجتەهید و موفەکیرەکانی سەر بە قوتابخانەی عەقلخوازی دروست بێ،کاتێ کە قوتابخانەی عەقل توانی تەنگ بە دەقخوازەکان هەڵچنێ نەک مێژووی ئیسلام بەڵکو دەقەکانیشی خستە بەردەم ڕەخنەی زۆرەوە هەربۆیەش خەلیفەکان تا لە مەسەلەکانی فکری،عەقیدەیی و شەرعیە ناکۆکەکان ڕزگاریان ببێ و دەسەڵاتیش لەدەست نەدەن کەوتنە ململانێیەکی دژوار لەگەڵ ڕێبازی عەقل لەسەرجەم بوارەکانی ژیاندا.زانایانی ئاینی سەر بە قوتابخانەی دەقخوازیش بۆئەوەی تووشی بەرپرسیەتی ئاینی و دنیایی نەبنەوە بەناچاری کەوتنە باوەشی حاکمە زاڵم وموستەبیدەکان هەردوولا بۆ یەکتری پێویست بوون و تەواوکەری یەکتری بوون.بەم زەواجەی نێوان زانایانی دژ بە ڕیبازی عەقل و حاکمی دەسەڵاتخواز، ئیتر ئەم زاتانە بەم بۆچوونە هەڵپەرست و سازشکارانەیان نەیان دەتوانی خۆیان لەم خەرمانە نووسراوە مەزنەی کەلتوور و فەرهەنگە ڕزگاربکەن هەروەها ئەم هەموو دەقە تۆمارکراوانەی قوڕئان،حەدیس ومێژوو(بەهەڵە و

ڕاستەکانەوە)پەشیمانببنەوە یان بوێرن بیخەنە بەر شەنەبای عەقل و لێکۆڵینەوەی زانستی.بەهۆی بەرفراوان بوونی سنووری فەرمانڕەوای ئیسلام و پەرتبوونی ئەسحابەکان و تابیعینەکان...هتد توانای ساغکردنە و تەتڵەکردنی ئەم کەلتور و دەق و مێژووە تۆمارکراوانە بە پێوەری ئەو ڕۆژگارە زۆر قورس بوو بوو هەروەها ڕێگاگرتن لەم پرۆسەیە لەلایەن حاکم و بەرهەڵستکارانی ڕێبازی عەقل وای لە دەق و کەلتووری تۆمارکراوەکانی ئیسلامی کرد ببنە شتێکی پیرۆز،هەر ڕەخنەیەکی زانستیانە لێیان ببێتە سەرچاوەی ململانێیەکی خوێناوی،بۆیە باشترین چارەسەری پیاوانی ئاینی سازشکاری سەر بە ڕێبازی دەقخواز و حاکمەکان بۆ داپۆشینی ڕاستیەکان ئەوەبوو دەبووا ڕێگا لە ئازادی بیروباوەڕ و ویژدان بگرن،وەک چارەسەرێ سیاسەتی زوڵم وسەرکووتکەری بۆدەستەمۆ و دەم کوتکردنی گشت لایەک بگرنەبەر. هەربۆیەش گەشەکردنی فکری سیاسی و فەلسەفی ئیسلامی تووشی دابڕان هات.17لەم قۆناغە بەدواوە ئەگەر زاناکان یان خاوەنفکر و نووسەرەکان هەوڵیان دابێ لێکۆڵینەوە یان پێداچوونەوە بە فکر،مێژوو و کەلتووری ئیسلامدا بکەن زۆر بەتووندی لەلایەن دەسەڵاتداران و زانا زوڕناژەنەکانیان ڕووبەڕوی توند و تیژی یان بەگژ داچوونەوەیەکی ڕەق بوونەتەوە یان ئەوەتا بە مورتەد وبەلادەر تاوانبارکراون یان لە ژێر فشارێکی زۆر بوونەتە زانا و موفەکری دوڕوو،وەک بەئاشکرا لەبواری فەلسەفەی سیاسی ئیسلامی هەستی پێدەکەین،18لەدوای بەرهەمەکانی فارابی(کە لە339ک مردووە)لە کەلتووری ئیسلامی هیچ هاوکاریەک جیدی لە بواری فەلسەفەی سیاسی هەستی پێناکرێ سەرباری زۆری بەرهەمی فەیلەسوفە ئیسلامیەکان،ئەوەی هەشە لە بازنەی پیاهەڵدان و بەرگری لەحاکمی زاڵم و سەرکوتکردنی ئازادی بیروباوەڕ و ویژداندا بووە،وەک ئیبن ئەلکەسیر لە البدایە والنهایە پشتیوانی لەم بۆ چوونەدەکات، دەڵێ: "بە گوێرەی ڕاسترین ووتەی زانایان ئەگەر ئیمام فاسق بوو ئەوە ئەم هۆیە بەتەنها نابێتە هۆی لادانی،بەڵکو نابێت لە فەرمایشەکانی دەربچین نەوەک لەمە فتنە بکەوێتەوە وببێتە هۆی ڕژانی خوێنی حەرام و دزینی سامان...). 19

نووسینەوە و تۆمارکردن:

بە هۆی کۆمەڵێ فاکتەری جیا جیا پرۆسەی تۆمارکردنی دەقەکانی قورئان و حەدیس ڕووبەڕوی زۆر هەلەی تۆمارکردن و پرسیاری جۆراوجۆر بۆتەوە،هۆیەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کاتێ محمد لە ژیانیدا بووە لە رۆژگاری(بەعسەت)ڕێگا نەدراوە ئەم دەقانە تۆماربکرێن،20دواتریش کە تۆمارکراون لە دۆخێکی پاشاگەردانی،جەنگ و کۆچی بەرەوی ئەسحابەکان بۆ شوێنی تازە (فەتح)کراوەکاندا بووە.پرۆسەی بەدواگەڕان و گێڕانەوەی مێژووی ڕوداوەکان،کۆکردنەوە و تۆمارکردنی حەدیس و دەقەکانی قورئان وایکردووە کە دەیان ئەسحابە یان ڕاوی حەدیس،نووسەر، زانا، موفەسیر و مێژوونووس بکەونە بەر ڕەخنە و لێپرسینەوە بەهۆی هەڵە و کەم وکورتیەکانیان یان بەهۆی جیاوازیەکان لە چۆنیەتی گێڕانەوەی بەسەرهات و دەقەکان،دەیان زانای حەدیسزانی وەک بوخاری،موسلیم بکەونە خۆ بۆ لێکجیاکردنەوەی حەدیسی ڕاست،هەڵە و لاواز لەیەکتری، بوارێکیش بە ناوی زانستی حەدیس لەنێو موسڵمانان دروستبێ.گرنگی زانستی حەدیس لەوەدایە کە سەرچاوەیەکی سەرەکیە بۆ زانینی دروستی گێڕانەوەی دەقەکانی قورئان و لێکدانەوە یان هۆکانی دابەزینی دەقەکان و ئیجتهاد و مێژووی ئیسلام.

لێرەدا پرسیارێکی گەورە دێتە پێشەوە،ئایا ئەگەر ئیمڕۆ نووسەرێک،خاوەنفکرێ یان زانایەک یان توێژێنەرەوەیەک هەوڵی خوێندنەوەی خەرمانی فکر و نووسراوەکانی زانا ئاینیەکانی وەک:ئیمام ئەبی حەنیفە،شافعی،مالکی،حەنبەلی،بوخاری،موسلم،تەبەری ..هتد بدات،لەبەر ڕۆشنای قسە و نووسینەکانی

ئەوان دەقەکان،حەدیس،سوونەتەکان، مێژوو و کەلتووری ئیسلام، ڕا و سەربووردەی ئەسحابە،تابعیی و تابعی تابیعینەکان و....هتد ڕاڤە و تەتڵەبکات بۆ دەبێ تاوانباربێ و دادگایی بکرێ یان فتوای کوشتنی بدرێ؟ ئایا ئەم نووسەر و لێکۆلەرەوە و موفەکیرە هاوچەرخانە تاوانبار و لادەرن یان ئەم زانا ئیسلامیانە و ئەو ئەسحابانەی کە مێژوو،بەسەرهات و ناوەڕۆکی دەقەکانیان بەم شێوە گێڕاوەتەوە و تۆمارکردووە؟ئایا ئیمرۆ ئێمە دەتوانین داوای خوێنی بەناحەق ڕژاوی سەدان حەلاج بکەین کە بەفتوای ئیمامێکی بەرژەوندچی سازشکار لە پێناو مسۆگەرکردنی مانەوەی دەسەڵاتی عەرەبی ئیسلامی یان خەلیفەیەکی زاڵم لە بەرامبەر کاریگەری کەلتووری نەتەوە ئیسلامیەکانی تری نا عەرەب،ئینجا لە بەر ڕۆشنایی دەقێک، حەدیسێک یان ئیجتهادێک لە ملیانداوە کەچی لەهەمان کاتدا دەق و ئیجتهادێکی تری تۆمارکراوی دژ بەم هەبووە؟یان خوێنی سەدان هەزار شیعە و سوونەی بێگوناهی بەرەکانی شەڕە جیاجیاکانی موسڵمانان کە بەهۆی گێڕانەوە جیاجیاکانی دەق،حەدیس و ئیجتهادەکان لەلایەن ئەسحابەکان و تابیعنەکان،تۆمارکردنی ئەم دەقانەش لەلایەن مێژوونووس،زانا،موفەکیرە ئیسلامیەکان و کارپێکردنیان بووە؟ئایە کام زانا، نووسەر، مێژوونووس و خاوەنفکر تاوانبارە؟ئەوانەی کە لە ڕۆژگاری دوای مردنی پێغەمبەرەوە دەق،حەدیس، سوونەت،مێژوو و سەربووردەکانیان گێڕاوەتەوە و تۆمارکردووە،بە میرات وەک کەلتوورێکی تۆمارکراو بۆ نەوەکانی دوای خۆیان جێیان هێشتووە،بۆتە کەلتوور و سەرچاوەی شەریعەت،ئیجتهاد،فتوا و دەستووری ژیان؟یان نەوەی ئیمرۆ کە دەیەوێ ئەم هەموو هەڵانە لە بێژینگ بداتەوە و ژیانی ئاسایی مرۆڤ بخاتەوە سەرسکەی خۆی تاچیتر بەناوی دەق و فەرمودەی هەلبەستراو و گوماناوی یان بەناوی سونەت و حەدیسی پێغەمبەر یان بەهۆی فتوا،ئیجتهاد و گۆتەی ئەسحابەیەکی نەناسراو یان زانا و شێخێکی توندڕەو لە ژێرکاریگەری فەرمانی خەلیفەیەکی زاڵمی خوێنڕێژی خوێن لەبەر مرۆڤایەتی نەڕوات؟ئایە دەبێ ئەو موفتیەی کە فتوای کوشتنی سەدانی وەک:عبدالخالق مەعروف،فەرەج فۆدە،...هتد داوە دادگایی بکرێن تا مافی د.نەسر حامد،سەلمان روشدی...هتد بگەڕێتەوە؟یان تەرازوی شەڕ و خێری فکری لایەنگرانی ئوسامە، زەواهری،قەرزاوی و زەرقاوی ..هتد بۆ دیاریکردنی تاوانباران بکەینە پارسەنگ؟ئایە تاوانبارە ڕاستەقینەکان کێنە؟ئەم زاتانەن کە لەدەمی ئەسحابەکان،تابیعیەکان،زاناکانەوە مێژووی ئیسلامیان بۆ تۆمارکردووینە، دەیان دەق،حەدیس و بەسەرهاتیان هۆنیوەتەوە و کردووەیانە بەسەرچاوەی فتوا و ئیجتهادکردن، دواتریش مەسەلە فقەهیەکان و عەقیدەییەکانیان لەسەر داڕشتووە؟یان ئەو کەسانەن دەیانەوێ لە ڕێگای خوێندنەوەیەکی ژیرانەی زانستی سەر بە ڕێبازی عەقل ئەم مێژوو و کەلتوورەی ئیسلام جارێکی تر بخوێننەوە و ئازادی بیروڕا و ویژدان بکەنە پارسەنگ بۆ دۆزینەوەی ڕێگای ڕاست و گەیشتن بە ڕەزامەندی ویژدان،کۆمەڵ و خوا؟

کاتێ ئەسحابەکان سنوورە پیرۆزیەکان پێشێل دەکەن:

گرنگی ئەسحابەکان و گێڕانەوەی حەدیس کاریگەریەکی مەزنی بەسەر سەرجەم بوارەکانی ژیانی موسڵمان و ئاینی ئیسلام هەبووە،گرنگی ڕۆڵی ئەسحابەکان لەوەوە هاتووە کە تاکە سەرچاوەیەکن بۆ سەرجەم دەقەکانی قورئان،سونەت،کەلتووری رۆژگاری بەعسەت،مێژووی هاتن و داڕشتنی بنەماکانی ئیسلام،چونکە بەهۆی ئەم زاتانەوە بووە زۆر لەدەقەکانی قورئان و حەدیسەکان لە فەوتان ڕزگاریان بووە.لەسەرەتای هاتنی ئیسلام ڕۆلی محمد بریتی بوو لە گەیاندن و ناساندنی پەیامی خوا بە بەندەکانی،لە قۆناغی دوای ئەودا ڕۆڵی ئەسحابەکانیش بریتی بووە لە هێشتنەوەی ئەم ڕایەڵەیە و بە نەمرکردنی دەقەکانی قورئان،پەیام و سوونەتەکانی پێغەمبەر.ڕۆڵی (الموطأ)ی ئیمام مالیک،(مەسند) ئیمام

ئەحمەد،(صحيح)ی بوخاری،(صحيح)ی موسليم،سننی ئەبی داود،جامع ئەلترمزی،سننی ئەلنسائی، سننی ئیبن ماجە لە کۆکردنەوە و تەتڵەکردنی حەدیس،سوونەت، سەربووردە و ڕووداوەکانی ژیانی پێغەمبەر و ئەسحابەکان زۆر گرنگ و بەرچاون.لای موسڵمانان لە دوای قورئان هیچ کتابێکی ڕاستر لە(صحيح البخاری)و(صحيح)ی موسليم بەدی ناکرێ، چونکە بە ڕای سەرجەم زانایانی ئیسلام چاکترین شێوە و ناساندنی حەدیسەکان لەو کتابانە دیاریکراون،بۆیەش بە(الصحاح) ناویان دەبردرێت،ئەلزەهەبی،ئەلسەرخس، ئیبن ئەلتەیمیە و ئیبن ئەلسلاح دەڵێن:"ئەوەی لە هەردوو(صحيح)ەکە هاتوونە گوومان هەڵناگرن."،ئەلکشمیریش لە(فيض الباري على الصحيح البخاري)دا دەڵێ:"دوا قسەی یەک لاکەرەوە لە(صحيحين)دایە."هەروەها ئیبن خەلدونیش لە کتابی(تأريخ أبن خلدون)دا دەڵێ: "سەرجەم ئومە(موسڵمان) لەسەر کارکردن بە هەردوو سەحیحەکان کۆکن."[21]ئەمەش وادەکاتن ئەو حەدیس،سەربووردە و گۆتانەی لەم دوو کتابە هاتوونە بەڕاسترین و چاکترین سەرچاوە لای موسڵمانان بناسرێن.بۆ هێنانەوەی بەڵگە و نمونەش دەکرێ وەک سەرچاوەی ڕەسەن و پاکی ئیسلامی مامەڵەیان لەگەلدا بکرێ.ئایە ئەم میژووە،حەدیس،سەربووردە و بەسەرهاتانەی کە ئەسحابەکان لەم کتابانەی سەرەوە دەیگێڕنەوە پاشان کۆکراونەتەوە و تۆمارکراون تاچەند سنووری شتە پیرۆزەکانی ئیسلامیان پاراستووە؟ئایە ئەگەر ئیمڕۆ یەکێ لێکۆلینەوەیەک لەسەر ئەم کەلتوور و مێژووە بکات،قسەکانی ئەوان بۆ بەراوردکردن بەکاربهێنێ دەبێ تا چەند ئەو کەسە تاوانباربێ؟ ئایە کەسێک لەم رۆژگارە یەک لە دەی ئەم ئەسحابانە گومان لە تەحریفکرانی قورئان بکات چارەنووسی چی دەبێ؟ ئەسحابەکان،خولەفای ڕاشدین و عائیشەی هاوسەری پێغەمبەر زۆر بە ڕاشکاوانە باس لە بزربوون،لەناوچوون و تەحریفکردنی قورئان دەکەن،ئایە ئەوەی باسی کوفر بکات کافرە؟ئەگەر نووسەرانی ئەمڕۆ ئەم مێژووە و دەقە تۆمارکراوانە تەتڵەبکەن و ئەم کەلتوورە بە خەڵک بناسێنن بۆ دەبێ تاوانباربن؟یان دەبێ بەلانی کەم ئەگەر نەتوانرێ تاوانی سەرجەم جەنگەکانی ئیسلام-ئیسلام و خوێنە بەناهەق ڕژاوەکانی مرۆڤایەتی بەدرێژای مێژووی ئیسلام نەخرێتە ئەستۆی ئەم ئەسحابە،مێژوونووس و موحەدیسانە،ئەوە دەبێ بەلانی کەم درێژە پێدەرانی ئەم قوتابخانایە بخرێنە بەردەم دادگا نەک نووسەر و موفەکیرێکی ئازادیخوازی مرۆڤدۆست کە ڕێگا نادا چیتر بەناوی دەق،ئیجتهاد و تەفسیرە جیاجیاکانەوە مرۆڤ بکرێتە سوتماک و لەملیان بدرێ.

کاتێ بوخاری و موسليم لە سەحیحەکانیاندا بەهانای خاوەنفکر و نووسەرانی ئیمڕۆ دێن:

(مانسخ من آية أو ننسأها نأت بخير منها أو مثلها)البقرة106 یان ئەم حەدیسە ڕاستە"عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: بئسما لأحدهم أو لأحدكم أن يقول نسيت آية كيت وكيت بل هو نسي فاستذكروا القرآن فهو الذي نفسي بيده لهو أشد تفصيا من صدور الرجال من النعم من عقله"[22] ئەم ئایەتەی البقرە:106 و حەدیسە هەڕەشە ئامێزەکەی پێغەمبەر لەوانەی ئایەتەکانی قورئان لە بیردەکەن بەڵگەیە کە لە سەردەمی ئەودا کەسانێک لە ئەسحابەکان هەبوونە ئایەتەکانیان لەبیرچۆتەوە،هەر بۆیە خواش لەم ئایەتە دەفەرموێ:ئەگەر ئایەتێکتان لەبیر چووە ئەوە ئایەتی زۆر چاکتر لەوانی پێشوو یان وەک ئەوان دادەبەزێنیین(نأت بخير منها أو مثلها)..دیارە هەر ئەم حەقیقەتەش وایکردووە دواتر کێشە لە گێڕانەوە یان تۆمارکرانی حەدیس و هەندێ دەقی قورئان هەبێ،جگە لەم ڕاستیەی سەرەوە ئەم ئایەتە و ئەم حەدیسە بەڵگەن بۆ ئەوەی نە مێشکی ئەسحابەکان ساف و ئاوێنەبووە،نە عەقلێکی تۆمارکەری بە توانای متمانە ئامێزیشیان هەبووە.لە گێڕانەوەیەکی دروستی تر کە هەموو موسڵمانان لەسەری کۆکن وی تایبەتە بەهەمان بابەت و بەشێوەیەکی تر دەڵێ:(فأمر عثمان زيد بن ثابت وسعيد بن العاص وعبد الله بن الزبير وعبد الرحمن بن الحارث بن هشام أن ينسخوها في المصاحف وقال لهم إذا اختلفتم أنتم وزيد بن ثابت في عربية من عربية القرآن فاكتبوها بلسان قريش فإن القرآن أنزل بلسانهم ففعلوا.)[23] هەروەها

(حدثنا ربيع بن يحيى حدثنا زائدة حدثنا هشام عن عروة عن عائشة رضي الله عنها قالت:سمع النبي صلى الله عليه وسلم رجلا يقرأ في المسجد فقال: يرحمه الله لقد أذكرني كذا وكذا آية من سورة كذا)24ئەمانە چەند بەڵگەیەكی ترن لەسەر ئەوەی كە باس و خوازی لەبیرچوونەوەی حەدیس و دەقەكانی قورئان زۆر كۆنە دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژگاری پێغەمبەر،جگە لە ئەسحابەكانیش خودی پێغەمبەریش گرفتاری لەبیرچوونەوەی دەقی قورئان بووە.

هەر لە ڕۆژگاری پێغەمبەر موسڵمانان لەسەر چۆنیەتی خوێندنەوەی دەقەكانی قورئان ناكۆك بوونە،باسكردنی ئەم مەسەلەیە بۆ كوفربێ؟بۆ نمونە:ئەلبوخاری،ئیبن حەجەر و ئەلتەبەری لە زاری زەید بن ئەرقم دەگێڕنەوە:"جاء رجل الى رسول الله فقال:أقرأني عبدالله بن مسعود،أقرأنيها زيد و أقرأنيها أبي بن كعب فأختلف قرأتهم:فبقراءة أيهم اخذ؟قال"سكت رسول الله وعلي الى جانبه،فقال علي: ليقرأ كل انسان كما علم كل حسن جميل." یان بەسەرهاتی خوێندنەوەی سورەی فرقان لە نێوان عومەری كوڕی خەتاب و هشام بن حەكیمی قورەیشی نەژاد و زمان یان لە گێڕانەوەیەكی تردا عەبدولاّی كوڕی مەسعود دەڵێ:"تمارينا في سورة من القرآن فقلنا خمس وثلاثون آية قال"فأنطلقنا الى رسول الله فوجدنا علياً يناجيه فقلنا:اننا اختلافاً في القراءة،فأحمر وجه رسول الله فقال علي:أن رسول الله يأمركم ان تقرأوا كما علمتم."25دیارە ئەم مەسەلانە جگە لەوەی بواری ئەوە دەدەن ئازادی لە خوێندنەوە،لە تەفسیر،لە ڕادان هەبێ،ئەوەش دەسەلمێنێ كە محمد زۆر بەلایەوە گرنگ نەبووە ئەسحابەكانی چۆن قورئان دەخوێنەوە،بەڵكو پێشی ناخۆشبووە ئەم جۆرە شكایەتانەی لا بكرێت، لە زۆر شوێن هاتووە كە پێغەمبەر بەهۆی ئەو مەسەلانەوە لەو كەسانە توڕەبووە كە ئەم جۆرە مەسەلانەیان وروژاندووە،هەربۆیەش هەندێ جار ئیمامی عەلی لەجیاتی ئەم وەڵامی خەڵكەكەی داوەتەوە؟ دیارە ئەم قسەی الواقدی كە دەڵێ:كان عبدالله بن ابي سرح يكتب لرسول الله الوحي،فربما املي عليه رسول الله(سميع عليم) فيكتب(عليم سميع)فيقرأ رسول الله فيقول كذلك،ويقره،وافتتن،فقال:ما يدري محمد ما يقول:اني لاكتب له ماشئت هذا الذي كتب يوحي الي محمد وخرج هارباً الى مكة مرتداً فأهدر رسول دمه.26 هەروەها ئەوەی مالك بن ئەنەس باسیدەكات دەڵێ:"أختلفوا في القرآن...حتى اقتتل الغلمان والمعلمون،فبلغ عثمان بن عفان فقال:عندي تكذبون به وتلحنون فيه."27ڕاستن.بۆیە بەپێ قسەی ئەم ئەسحابانە و تۆمارەكانی مالك،تەبەری،بوخاری،موسلیم و ..هتد بێ دەبێ پێغەمبەری خوا لە ئاژاوە نانەوەی نێوان موسڵمان خۆی تاوانباری سەرەكیبێ، چونكە جڵەوی بۆ خوێندنەوە جیاجیاكانی قورئان شلكردووە(وەك سەرجەم موسڵمانان لە سەر هەفت خوێندنەوەی قورئان كۆكن)(كذلك أنزلت أن القرآن على سبعة أحرف،فأقروءوا ماتيسر منه) 28،لەلایەكی تریشەوە بە قسەی ئەم ئەسحابانە و ڕاوی حەدیسەكان بێ ئیمامی عوسمان لە پێغەمبەر زاناتر و هوشیارتر بووە،كاتێ قرائەی سەبعەی كورت كردۆتەوە لەیەك شێوەی خوێندنەوە و موسحەفی عوسمانی لێهەلێنجاوە،شەش جۆرەكەی تری خوێندنەوەی قورئانی تۆمارنەكردووە،بەمەش كێشە و ململانێكانی نێو موسڵمانی لەسەر قرائەی سەبعە كەم كردۆتەوە.بەگوێرەی دەقەكانی قورئان و حەدیس ومەتنە دروستەكانی سەرەوە،ئایە كامیان ڕاسترن،خوا،پێغەمبەر،عوسمان یان ئەسحابە و خاوەن كتابەكانی حەدیس؟لە وانەیە هەر ئەم پرسیارەش بووبێتە هۆكارێك كە ئاستی گومان لای نزكترین و شارەزاترین قورئانزانی وەك(ئوبەی بن كەعب)دروست بكا كە پێغەمبەر وا پێناسەی كردوە(خذوا القران من اربعة::من عبدالله بن مسعود،سالم،معاذ،ابي بن كعب)30،كەواتە بە شایەدی پێغەمبەر ئەم ئەسحابەیە لە قورئانزانە هەرە باشەكان بوونە.كەواتە كاتێ بوخاری،موسلم،نەوەوی و ئەلتەبڕی دووپاتی قسەكانی بن كەعب دەكەنەوە كە دەڵێ: "دخلت المسجد فصليت فقرأت النحل،ثم جاء رجل فقرأها خلاف قراءتنا ودخل آخر فقرأ سوى صاحبه فدخل نفسي من الشك و التكذيب اشد ما كنت في الجاهلية،فأخذت بأيدهما فأتيت بهما النبي، فقلت:يارسول الله استقرىء هذين.فقرأ أحدهما، فقال: أصبت.ثم استقرىء الآخر فقال:اصبت فدخل قلبي اشد مما كان في الجاهلية من الشك والتكذيب،فضرب رسول صدري وقال: أعاضك الله من الشك واخسأ عنك الشيطان."31 دەبێ ئەم زاتە یان هەڵەی كردبێ یان قورئانزان نەبووە بەمەش لەگەل دەقی حەدیسێكی دروست

دەکەوینە دژایەتی،بەمەش بەشایەدی پێغەمبەر یان لە زاکیرە ئەسحابەکان دەبێ بکەوینە گومان یان لە سەرڕاستیان یان دەقەکان.هەر لەم بوارەوە عائیشەی خێزانی پێغەمبەریش دەڵێ:"عن عائیشة:لقد نزلت آیة الرجم،ورضاعة الكبیر عشراً،ولقد كانت في صحیفة تحت سریري،فلما مات رسول الله وتشاغلنا بموته دخل داجن فأكلها."32یان عن أبن عباس:قال عمر:" لقد خشیت أن یطول بالناس زمان حتى یقول قائل:لا نجد الرجم في كتاب الله."33 ئوبەی بن کەعب دەڵێ:"كانت سورة الأحزاب توازي سورة البقرة وكان فیها(الشیخ والشیخة اذا زنیا فأرجموهما البتة)."ئەمەش بەڕاشکاوانە دان پیانانێکە لەلایەن نزیکترین کەسی پێغەمبەر و زاناترین قورئانزان بەونبوونی پتر لە 213 ئایەت(چونکە سورەی بەقەرە 283 ئایەتە و ئەحزابیش 73 ئایەتە).34 لێرەدا ئەم حەدیسە ڕاستانەی کە ئەسحابە و خاوەن کتابەکانی حەدیس گێڕاویانەتەوە ئەوە دەگەێنێ بەلانی کەم دوو سەرچاوەی زۆر گرنکی تایبەت بە بواری یاسای باری کەسێتی و قانونی سزادان لە ئیسلام لە قورئان ونبووە،ئەمەش شایەدیەکی ڕەهایە و گومان دروستکردنە لەلایەن ئەسحابەکانەوە بۆ تەواو کۆنەکرانەوەی قورئان یان دەستکاریکرانی لەکاتی تۆمارکردندا(ئەمە قسەی ئەسحابەکانە)؟!ئایە ئەم سەرچاوانە سەروەری و پیرۆزی دەقەکانیان شکاندوە یان ئەوانەی لەم رۆژگارە دێن ئەم سەرچاوانە دەخەنە بەر تیشکی عەقل و تۆژینەوە؟دیارە هەر فتوایەکیش ئەم دەقە بزربوانە بیانگرێتەوە واتە بە دەستووری خوا مامەڵەیان لەگەل نەکراوە.لێرە دەگەینە سەرەنجامێک ئایە ئەم گووتانەی ئەسحابە و حەدیسزانەکان نا چێتە خانەی گومان پەیداکردن و شایەدی تەحریفکرانی قورئان و ناعەدالەتی ئەسحابەکان؟بۆ دەبێ قسەکانی یەکێکی وەک سەلمان روشدی ببێتە تاوانێکی زۆر گەورەی دژ بە ئیسلام ئەگەر بڵێ:هەندێ ئایەتی قورئان تۆمارنەکراون؟بەڵام عائیشە و ئوبەی بن کەعب ..هتد سەرباری ئەم هەموو گوومانەیان لە ئەسحابەکان و دەقەکان نابێ لە پیرۆزییان کەم بکرێتەوە؟لە گێرانەوەی ئەم حەدیسە سەحیحانە ئەم پرسیارانەن دروست دەبن:ئایە ئەسحابەکان ڕاست دەکەن؟ئەگەر وایە کەواتە قورئان تەحریفکراوە،ئەگەر بڵێن حەدیسەکان هەڵبەستراون کەواتە یەکەمجار خاوەنی کتابەکانی حەدیس وەک بوخاری شتی هەڵەیان بەسەردا تێپەڕیووە، ئەمەش لە بچوکترین سەرنجدا بەهای ئەم کتابانە و ئەم زانا حەدیسزانانە کەم دەکاتەوە یان ئەگەر ئەم حەدیسانەی لەم کتابانە هاتوون و بە دروست پۆلینکراون و ڕاستن،ئەوە ئەسحابە و ڕاویەکانی حەدیس شتیان بە زمانی ژنی پێغەمبەر و ئەسحابەکانی هەڵبەستووە،ئەمەشی لەگەل دەقی قورئان ناکۆکە،بۆئەوەی لەگەل دەقی قورئان سەبارەت بە عەدالەتی ئەسحابەکان کۆک بین لە ئەزعەفول پرسیارماندا دەبێ بڵێین:ئەم حەدیسانە دروست نینە،لەم دۆخەشدا دەبێ بەهەر نۆ سەرچاوەکانی حەدیس دابچینەوە،بەگومانەوە سەیریان بکەین،بەمەش سەرجەم کتابەکانی بواری عەقیدە و شەریعەت دەکەونە بەر گومان،کەلتور و ئەدبیاتێکی زۆری تۆمارکراوی فقەهی و عەقیدەیمان دەبێ پشتگوێ بخرین،لێرەدا دەگەینە حەقیقەتێک:بچووکترین گومان لەم سەرچاوانەی حەدیس گەورەترین گومانمان لە سەرجەم دەقەکانی قورئان وبەرەنجامی ئیجتهاد و تەفسیرەکان لا دروست دەکات.لای ناوەندە ئاینیەکانی ئیسلام ئاسانترین چارەسەر بۆ ڕەواندنەوەی ئەم هەموو پرسیارانە بەکافرکردنی هەر کەسێکە ئەگەر ئەم لاپەڕە تۆزگرتووانە هەلبداتەوە و دەم لەو پرسیارانە بدات. هەر ئەمەشە سەرجەم موسڵمانان دەخاتە نێو بازنەیەکی داخراوی تەناقوزاتەوە کە دەرچوون تیایە ئاسان نەبێ،بۆ رزگاربوون لەم واقیعە تاڵ و ئاڵوزە جگە لە ڕوکردنە ڕێبازی عەقل و لێکۆلینەوەی زانستی و یاخیبوون و دەستهەڵگرتن لەو ناوەندە دینیە جیاجیانە و لەو جۆرە فتوایان هیچ چارەیەکی تر بوونی نیە.هەر لەبەر ئەوەشە هەندێ جار هەندێ لایەنی ئیسلامی ئاگادار بەو ناکۆکیانە(لەوانە لایەنگرانی ڕێبازی گەڕانەوە بۆ دەق و سەلەفی ساڵح)بۆ خۆ ڕزگارکردن لەم هەموو ململانێیانە وەک چارەسەرێکی سیحراوی پەنا بۆ

گەڕانەوە و پشتبەستن بەدەقی قورئان دەبەن،هەموو کەلتوور و دەقەکانی تر جگە لە حەدیس و قورئان ڕەتدەکەنەوە،لەو ڕوانگەوە کەسانی وەک دکتۆر حەسەن ئەلتورابی زۆرن هەموو قوتابخانە و ڕێبازە فیکریەکانی ئیسلامی ڕەتدەکەنەوە،بەو مەبەستە کەوا ئەم گەڕانەوەیە بۆ دەق و سەلەفی سالح لە ڕاستی و حەقیقەتی ڕەها نزیکیان دەکاتەوە،بەلاّم کاتیّ بگەینە ئەم چالّە قوّلە کەتەنها ئەسحابەکانمان لیّوە دیاربن، ئەوانیش تەنها سەرچاوەی ڕاستەقینەی تۆمارکردن و گێڕانەوەی دەقە پیرۆزەکان بن،لەڕاستیشدا ئەوانە خۆیان سەرچاوەی ئەم هەموو گومان و ناکۆکیانەبن لە یەکتری،لە دەقەکان،لە کەلتوور و مێژوو،ئەوە گەڕانەوە بۆ ڕابردوو جگە لەڕاکردن لەئێستا(الحاضر)هیچی ترنیە و هەمان بەرەنجامە، لەبەرئەم هۆیەشە(محمد عابد الجابري) لە(نحن والتراث)دەگاتە ئەم ڕاستیە کە عەرەب خاوەنی مێژوو و ئێستا نیە،چونکە تەنها ڕابردوو و داهاتوویان هەیە،داهاتووشیان هەر ڕابردووەیەکی جواوەی دووبارەکراو دەبیّ،واتە مێژوو و داهاتوویان بریتیە لە بەردەوامی ڕابردوویەکی زیندوو(پڕ لە ناکۆکی و هەڵە)،35ئەلێرەوە کێشەی موسڵمانان لەگەل داهێنان،ئازادی بیروڕا و ویژدان دەستپێدەکات.کارکردن لە پێناو گەڕانەوە بۆ ڕابردوو(بە هەموو شێوەکانی)لە کۆمەڵگایەکی دواکەوتووی نەخوێندەواری ئاراستەکراوی داخراوی عەرەبی و ئیسلامی زۆر ئاسانترە لە هێنانەدی کۆمەڵگایەکی ئازادی خوێندەواری هوشیار،ئەلێرەوەیە فتوای بەکافرکردنی ڕۆشەنبیرەکان ئاسانترین چەکە بۆ بەردەوام بوونی دژەشۆڕی ناوەندە ئاینیەکان لە دژی خەڵکی زانستی هوشیار و ڕۆشەنفکر.

لەبارەی ئایەتی31ی سوڕەی الرعد ئەلتەبەری،ئیبن حجر ئەلعەسقەلانی بە پشتبەستن بە سەحیحی بوخاری و گێڕانەوەی لە ئیبن عباس دەڵێن:لە ڕاستیدا ئایەتەکە(أفلم يتبين الذين آمنوا)ە نەک وەک لە قورئان هاتووە(أفلم ييأس)بیّ،ئیبن عەباس دەڵیّ:"دیارە تۆمارکەری ئەم ئایەتە خەواڵوبووە." یان لەکاتی کۆکردنەوەی قورئان عەبدولاّ ئیبن مسعود بە عومەری وتووە: أكتبوا(والعصر ان الانسان ليخسر وانه فيه الى آخر الدهر)عومەر وتوویەتی:"ئەم ئەعرابیە لابەرن."36سەیری ئەم گاڵتە پێکردنەی ئیبن عەباس بکە بە(زەیدی کوڕی سابت،عومەری کوڕی خەتاب و عوسمانی کوڕی عەفان)کە هەرسێکیان لە کۆکەرەوە و تۆمارکەرانی قورئانن،هەروەها ئەوەی عومەر بە ئیبن مەسعود؟!ئەمە لە لایەک بەڵگەیە بۆ بەگومان بوونی ئەسحابەکان لەیەکتری لەلایەکی کەشەوە گومان لە دروستی تۆمارکردنی دەقەکانە بە شایەدی ئەسحابەکان خۆیان؟! لەلایەکی تریش تانەوتەشەر فڕێدان و بەسوک سەیرکردنی ئەسحەبەکانە لە نێوخۆیان و بێڕێزییانە بەیەکتری.ئایە ئەمە دوا ئاستی بێڕێزی ئەسحابە –ئەسحابە نیە بەیەکتری؟سەرباری ئەوەی معاویە کوڕی سوفیان ئەسحابە بووە،بەلاّم بنەمای دەسەلاّتەکەی لەسەر زوڵم بووە،دەیان ئەسحابەی وەک حجر بن عدی،حەسەن وحسێنی کوڕی ئیمامی عەلی و خودی ئیمامی عەلی ...هتد کوشتووە،ئایە کوشتنی ئەسحابەیەک (چ جای ئەوە ئەم ئەسحابەیە ئامۆزا و زاوا یان نەوەی پێغەمبەریش بن)تاوانتر و لە ژێرپێنانی شتە پیرۆزەکانی ئیسلامە یان ڕەخنە و لێکۆلینەوە لەم مێژووە خوێناویە پڕ لە کوشتار و زوڵم و زۆرداریە؟37 لە کاتی تۆمارکردن و کۆکردنەوەی دەقەکانی قورئان لە ڕۆژگاری خەلافەتی ئەبوبەکردا (عومەری کوڕی خەتاب و زەیدی کوڕی سابت)هیچ ئایەتەکیان تۆمارنەدەکرد تا دووکەس شایەدیان بۆ نەدابیّ،بەلاّم کاتیّ(ئەبی خەزیمەی کوری سابت)کۆتای سوڕەی بەڕائەی بۆ هێناون بەبیّ شاهێد لێیانوەرگرتووە،کەچی عومەری کوڕی خەتاب ئایەتی ڕەجمی بۆ هێناوە زەید تۆماری نەکردوە38.بەهۆی ئەم ڕووداوە لێرەدا ڕاستگۆی ئەسحابەکان لەبەر ڕۆشنای ئەم ئایەتە دەکەوێتە بەرگوومان(والسابقون الاولون من المهاجرين والانصار والذين اتبعوهم باحسان رضى الله عنهم ورضوا عنه)التوبة:100 چونکە ئەم ئایەتە ئایەتێکە زۆر بە ڕاشکاوانە شایەدی بۆ ڕاستگۆی ئەسحابەکان دەدا.ئایا

چۆن دەبێ لە کاتێکدا خوا شایەدی بۆ ڕاستگۆی ئەسحابەکان دابێ،بەڵام زەیدی کوڕی سابت(عەبد) گومان لە ڕاستگۆی ئەسحابەکان بکات؟!بەتایبەتی لە یەکێکی زۆر بەرچاوی وەک عومەری کوڕی خەتاب و شاهێدی لێبوێ؟!شایەدیەکەش بۆ ڕاستگۆیەتی بێ لەسەر گێڕانەوەی دەقی قورئان نەک لەسەر شتێکی تر.بەگومان بوونی ئەندامانی لێژنەی کۆکردنەوەی قورئان لە یەکتری،داواکردنی شاهێد لە یەکێ لە ئەندامەکان موسداقیەتی ئەم لێژنەیە دەخاتە بەر گومان،لە لایەکی تر خوا لە چەند بۆنەیەکدا ڕایەکانی عومەری بەپەسنتر زانیووە نەک هەر لەهی ئەسحابەکان بەڵکو لەوەی پێغەمبەریش.39کەواتە لێرەوە ئەگەر باوەڕمان بەو مەسەلەیە هێنا کە لەم کتابانەی(حەدیس و کەلتووری تۆمارکراوی ئیسلام)هاتووە دەربارەی مێژووی تۆمارکردن و کۆکردنەوەی قورئان ئەوە نەک لە لێژنەکە بەڵکو لە دەقەکان،لە پرۆسەی کۆکردنەوە و تۆمارکردنی قورئانیش دەکەوینە گومانەوە(ئەمەش هەر لەسەر بەرپرسیەتی ئەسحابەکانە)،چونکە ئەم ڕاستیانەی کە ئەسحابەکان باسیانکردوە ڕاستگۆی خۆیان لەکەدار دەکاتن.ئەم جۆرە بابەتانە گەڕانەوە و وابەستە بوونمان بە کەلتوور و مێژوو(ڕابردوو) دەخاتە بەر پرسیار و هەنگاومان شل دەکاتن .

(عەبدوڵای کوڕی مەسعود)بەشایەدی پێغەمبەر یەکێکە لەئەسحابەکان کە خوێندنەوەی قورئانی زۆر بە چاکی زانیووە،یەکەم کەس بووە لە موسڵمانان کە بەئاشکرا لە نێو قوریشیەکانی مەککە قورئانی خوێندبێتەوە،یەکێکە لەو چوارکەسەی کە پێغەمبەر فەرموویەتی قورئانیان لێوە فێربن،کاتێ عوسمان قورئانی کۆکردۆتەوە،فەرمانی داوە نوسخە کۆنەکان بسوتێنرێن،تەنها لە هەفت خوێندنەوەکەی قورئان یەک شێوە خوێندنەوەش تۆماربکرێ و بەکاربهێنرێ، عەبدوڵای کوڕی مەسعود هاواری لێهەستاوە و وتوویەتی:"يا أهل العراق أكتموا المصاحف التي عندكم وغلواها فأن الله يقول:ومن يغلل يأت بما غل يوم القيامة"ئەم قسەیەی کوڕی مەسعود لەلایەن سەر ڕاسترین کۆکەرەوە، تۆمارکەر، توێژەرەوە و حەدیسزانی وەک بوخاری، موسلیم و ئیمام ئەحمەد پشت ڕاستکراونەتەوە.ئەمانە زۆر بەئاشکرا ئەوە دەدەنە دەست کە ئەسحابەکان گومانیان لە سەرڕاستی یەکتری هەبووە،بە ئاشکرا یەکتریان بە تەزویرکەر و پەلبەستەکەری قورئان لە قەلەم داوە. ئەگەر ئەم تاوانانەی ئەوان خستویانەتە پاڵ یەکتری نەخرێنە خانەی پەتپساندن و پێشێلکردنی سەروەری موقەدەساتەکانی ئیسلام،ئەوە باسکردن و تۆژینەوەی ئەم کەلتوورە تۆمارکراوە بۆ هەموو کەس ڕەوادەبێ.ئەگەر بەهۆی وروژاندنی ئەم جۆرە بابەتانە لێپرسینەوە و دادگاکاری بۆ نووسەر و لێکۆلەرەوان دابنرێت، ئەوە لەبەر ڕۆشنایی ئەم حەقیقەتانە دەبێ یەکەم جار بۆ ئەسحابەکان،نەوەکانی دووەم و سێیەمی موسڵمانان،زانا ئاینیەکانی دژ بە ڕێبازی عەقل و بزوتنەوەی ڕۆشەنگەرایی پاش ئەوان دابنرێ ئینجا نەوەکانی دوای ئەوان،نەک ئەوانەی ئەمڕۆ ئەم ڕاستیانە دەخەنەڕوو بە مەبەستی بەرز ڕاگرتنی عەقل و زانست،ئەم بەراوردکردنە مافی ئازادی قسەکردن،ڕادەربڕین و بیرکردنەوەمان بۆ مسۆگەر دەکات،لە حالەتی بە درۆخستنەوەی ئەم حەدیسانەشدا ئەوە لەهەموو دۆخێکدا سەرتاپای کەلتوور، گوفتار،ڕەفتاری ئەسحابەکان وپێغەمبەر و دەقەکانی قورئان هەڵە و چەوت دەردەچن،چونکە بەرەنجامی هاوکێشەکە ئەوە دەداتە دەست ئەم کەلتوورە ئیسلامیە(دەقەکان،کەلتووری تۆمارکراو و مێژوو)لە خەڵکانێ(ئەسحابەکان)وەرگیراون کە خۆدی ئەسحابەکان خۆیان بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ دانیان بە ناعەدالەتی وسەرڕاست نەبوون و..هتد خۆیان ناوە،دیارە سەرجەم ناوەندە ئیسلامیەکان ئەم تاوانە و ئەگەرە ڕەتدەکەنەوە،ئەگەر ئەوانە ڕاستگۆن کەواتە تەحریفکرانی قورئان دەکەوێتە بەر باس و لێکۆلینەوە.ئەگەر ئەم کتابانەی حەدیس و لێکۆلینەوانە ڕاست نەبن ئەوە بەلانی کەم پیرۆزی

ئەسحابەکان،دەقەکان،کەلتووری تۆمارکراو و ئیمامەکان نامێنێ. لێرەوە سەرچاوە ئیقتیداکردنمان بە سەلەفی سالح دەکەوێتە بەر پرسیار و گومان،ئیمڕۆ ئێمە ئیقتیدا بەکام ڕێباز وبەکێ بکەین؟ئایە جگە لە ڕێبازی عەقل بۆ گەیشتنە ڕاستیەکان ریبازی باشتر هەیە؟ئەمانە بەشێکی زۆر کەمی ئەو نمونانەن کە لە حەدیس سەحیح و سەربوردەی ئەسحابەکانەوە وەگیراون کە لە نێو ڕاسترین کتابەکانی ئەهلی سوونە و جەماعەتی تایبەت بە حەدیس و کەلتووری ئەسحابەکان هاتووە.

ڕای زانایانی شیعە و کەلتووری تۆمارکراویان بەرامبەر دەقەکان وئەسحابە:

عەلی ئیبن ئیبراهیم ئەلقمی لە تەفسیرەکەی خۆیدا سەبارەت بە ئایەتی110ی سوڕەی ئال عمران لە سەرزاری ئەبو عەبدولاّ دەگێڕتەوە دەلێ:"(کنتم خير أمة أخرجت للناس)نیە چونکە(خير أمة)چۆن عەلی، حەسەن وحسین دەکوژن،بەڵکو لە ڕاستیدا(كنتم خير أئمة أخرجت للناس)بووە کە دەبینی کۆتایی ئایەتەکەش(تأمرون بالمعروف وتنهون عن المنكر وتوءمنون بالله)پیاهەڵدانە بە ئیمامەکان.(أبو جعفر محمد بن الصفار) لە (البصائر الدرجات) لە(أبي جعفر الصادق) دەگێڕتەوە دەڵێ:"ما من أحد من الناس يقول انه جمع القرآن كله كما انزل الله الا كذاب،وما حفظه كما أنزل الا علي بن ابي طالب والأئمة من بعده."کەریم ئەلکرمانی ناسراو بە مورشد ئەلئیمام دەلێ:ئیمامی مەهدی پاش بەدیارکەوتنی قوڕئانە ڕاستەکە تەلاوەت دەکات و دەڵێ:"ئەی موسڵمانان ئەمە قوڕئانە دروستەکەیە کە بۆ محمد دابەزیووە نەک ئەوەی تەحریف و گۆڕدراوە. " ئەلکافی و شێخ سەدوق،ئەلشیخ محمد بن محمد ئەلنعمان ناسراو بە ئەلمفید لە (أرشاد المفيد)،(أحمد بن منصور) ئەلتەبڕسی لە(الأحتجاج)،ئەلجەزائیری لە(الأنوار النعمانية)، ئەردەبیللی لە (حدیقه الشیعه)،محمد ئیبن یعقوب ئەلکلینی(اصول الكافي:كتاب الحجة)، ...زۆربەی هەرە زۆری زانایانی شیعە گومان لە ڕاستی دەقەکانی قورئان،حەدیس و ئەسحابەکان دەکەن.لای ئەوان بەلانی کەم سوڕەتی ئەلولایە(يا أيها الذين آمنوا بالنبي والولي الذين بعثناهما يهديانكم الى صراط مستقيم نبي وولي بعضهما من بعض...) و سوڕەتی النورین(يا أيها الذين آمنوا بالنورين انزلناهما يتلوان عليكم آياتي و يحذرانكم عذاب يوم عظيم....)لە قوڕئان لادراوە.سەرباری ئەمانە ئەدەبیاتی نووسراو و تۆمارکراوی شیعە پڕیەتی لە سوکایەتی و بەدرۆخستنەوە ئەسحابەکان بە تایبەتی عومەر،ئەبی هوڕەیڕە،معاویە،عائیشە.....هتد.40

ئەمانەی سەرەوە چەند نمونەیەکن لە ئەدەبیاتی تۆمارکراوی موسڵمانی شیعە مەزهەب کە گومان لە ڕاستگۆیی،دروستی قوڕئان و سەرڕاستی ئەسحابەکان دەکاتن،ئەم ئەدەبیاتە تۆمارکراوانەی شیعەگەرایی کە پڕا و پڕیەتی لە بابەتی سووکایەتیکردن بە موقەدەساتی ئیسلام،ئایە ئەمە تا چەند ڕەوایی دەدات بە مەرجەع و حەوزەکان مرۆڤێک کافر بکەن کە باوەڕی بە ئازادی ڕادەربڕینە وەک ئیمام و مەرجەعەکانی خۆیان بۆ پاکانەکردن وبەرگری لە بیر و بۆچوونەکانی خۆی؟

جیاوازی ئاستی تێگەیشتنی ئەسحابەکان یان نزیکیان لە پێغەمبەر و بەرەنجامێکی خەراپ:

جیاوازی موسڵمانان تەنها لەسەر تۆمارکردنی دەقەکان،حەدیس و گێرانەوەکانیان نەبووە،زۆر بواری تردەگرێتەوە وەک جیاوازیان لەسەر دابەزینی قوڕئان،هەندێ دەڵێن:خوا قورئانی بە تەواوەتی بۆ لەوح ئەلمەحفوز دابەزاندووە و پاشان لەماوەی 23 یان 25ساڵ بەش بەش(منجما) بۆ محمدی ناردۆتە سەرزەوی.هەندێکی تر دەلێن بە 20 ساڵ ..هتد.هەندێکی تر هەر پشت ئەستوور بە قوڕئان دەلێن:ئایەتەکانی قوڕئان لەکاتی پێویست دابەزیووە ،هەندێکی تریان دەلێن:قورئان قەدیمە واتە ئەزەلییە،هەندێکی تریش دەلێن:کەلامە،کەلامیش دوای دەربڕین لە دایک دەبێ واتە نوێیە،ئەم بۆچوونەش وادەکات دەقەکانی قوڕئان وەک باقی دەقەکانی تر قابیلی لێکۆلینەوە و تەتڵەکرد بێ،دەق لای ئەوان بەم شێوە موقەدەسیە نیە کە خاوەن ڕێبازی قەدیمی قوڕئان هەیانە.

گێڕانەوە و تۆمارکردنی حەدیس وەک تۆمارکردنی قورئان لەدووتۆی کتابێکدا بەچەندین قۆناغدا تێپەڕیووە،تا پێغەمبەر لە ژیاندا بووە بەفەرمانی خودی خۆی تۆمارکردنی حەدیسەکانی قەدەغە بووە،بەهانەکەشی ئەوبووە نەبادا فەرمودەکانی ئەو و دەقەکانی قورئان تێکەڵاوی یەکتربن، ئەگەر پێغەمبەر لەو ڕۆژگارەوە فەرمانی بە کۆکردنەوەی قورئان و حەدیسەکان بدابایە کە لە دووتۆی دوو کتاب کۆبکرێنەوە،ئەوە زۆر لە کێشە عەقیدەیی،فکری،فقەهی،مێژوویی..هتد یەکانی ئیسلام بوونی نەدەبوو،بۆ نموونە هەر لە ڕۆژگاری ئەودا ئەسحابەکانی وەک عومەری کوڕی خەتاب و عەبدوڵای کوری مەسعود لە سەر چۆنیەتی خوێندنەوەی قورئان کەوتوونەتە گومان لەیەکتری، بەڵام بوونی پێغەمبەر لەم ڕۆژگارە پارسەنگی دروستی و نادروستی مەسەلە شەرعیەکان بووە، قسەی ئەو دوا بڕیار و پارسەنگی ڕاستیەکان بووە،هەڵەکان بە فەرمودەیەکی پێغەمبەر یەکلا دەکرایەوە.لەدوای مردنی پێغەمبەریش چۆنیەتی گێڕانەوەی دەقەکان و حەدیسەکان کۆمەڵێ گرفتی بۆ موسڵمانان لەسەر مەسەلە جیاجیاکانی وەک:خومس،زەکات،جیهاد، باج،نیکاح،دەسەلآت،...هتد دروستکردوە.بچوکترین هەڵەش لە گێڕانەوەدا گەورەترین بەرەنجامی نادروستی لێدەکەوتەوە، ئەگەر سەیری ڕوداوەکانی ڕۆژگاری خەلیفەکانی ڕاشدین بکەین ئەم ڕاستیەمان بۆ ڕوونتر و بەرچاوتر دەبێ.لە ڕۆژگاری خەلیفەکانی ڕاشدین زۆر لە ئەسحابەکان بەناوچە جیاجیاکان پەرت و بڵاوبوونەوە،ئەمەش فاکتەرێک بووە بۆ زیاتر ئالۆزبوون،گەشەکردنی جیاوازیەکان لە گێڕانەوە، خوێندنەوە،تەفسیرکردن و ئیجتهادا.(حافظ الذهبي) لە(تذكيرة الفاظ)دا لە ئەبوبەکر دەگێڕتەوە کە لەدوای مردنی پێغەمبەر خەڵکی کۆکردۆتەوە وتوتیەتی:"ئێوە حەدیس لە پێغەمبەر دەگێڕنەوە،بەڵام لە گێڕانەوەکانتان ناکۆکی بەدیدەکرێ،ئەوانەی لە دوای ئێوەدێن زیاتر لە ئێوە ناکۆکتر دەبن،باس لە حەدیسەکانی پێغەمبەر مەکەن،ئەگەر یەکێ پرسیاری لێکردن بڵێن:لە نێوان ئێمە و ئێوە دا کتابی خوا هەیە کە تیایە حەلال و حەرام دیاریکراوە." ئەگەر ئەم قسەی ئەبوبەکر ڕاستبێ ئەوە لەگەل ئەم ئایەتە دەکەوێتە دژایەتی (والسابقون الاولون من المهاجرين والانصار والذين اتبعوهم باحسان رضى الله عنهم ورضوا عنه)التوبە:100چونکە ئەم ئایەتە بوارنادات پێوەری تەجریح و تەعدیل (لێکۆلینەوە و پشکنین)لە گوتەی ئەسحابەکان بکرێ هەر هەموویان ڕاست گۆن.کەواتە ناکۆکیەکانی نێوان ئەسحابەکان لە گێڕانەوەی حەدیسەکان،مەسەلە فقەهی وعەقیدەییەکان لە چیەوە سەریان هەڵداوە؟

هەر لەدوای مردنی محمد دەیان کێشە و جیاوازی لەسەر زۆر لە مەسائیلەکانی فقەهی لە نێوان ئەسحابەکان دروست بوو، هەر لەسەر و بەندی شاردنەوەی تەرمی ڕەسولی خوا ئەسحابەکان لە گێڕانەوە،لێکدانەوەی هەڵسوکەوت و قسەکانی پێغەمبەر کەوتنە ململانێ،ڕووداوی سەقیفەی بەنی ساعیدە کە تیایدا ئەبوبەکر کرا بەیەکەم خەلیفەی موسڵمانان سەرەتای دروستبوونی کێشە عەقیدەیی و فقەهیەکانە لە نێو موسڵمانان، لێکدانەوە جیاوازەکانی تایبەت بەڕووداوی ئەلغەدیر و دەقەکانی قورئانی تایبەت بە پۆستی دەسەڵاتی خەلافەت ئەوە دەسەلمێنن کە ئەو بەرەنجامە خوێناویانەی لەم ڕووداوە کەوتۆتەوە هۆکانی دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی کەلتوورێکی تۆمارکراو (مێژوو)ی تایبەت بە سەردەمی بەعسەت تا مردنی پێغەمبەر هەروەها ڕێگانەدران بە تۆمارکردن و کۆکردنەوەی دەقەکانی قورئان بە پێی کات و شوێنی دابەزینەکە بە شێوەیەک پووخت و ناوەندی. ئایە پێغەمبەر بۆ ڕێگای نەداوە بە تۆمارکردن و کۆکردنەوەی دەقەکانی قورئان؟ئایە باوەڕی بە داهاتووی ئیسلام نەبووە؟ئایا دەقەکانی بەتەواوی لە بیر نەمابوو؟ئایە قرائەی سەبعە کێشەی بۆ دروستدەکرد؟یان کاتی نەبووە؟وەک دیارە بەڕای سەرجەم زانایانی موسڵمان موعجیزەی پێغەمبەری ئیسلام زمان و دەقەکانی قورئانە،یەکەم ئایەتیش کە بۆی دابەزیووە(اقرأ بأسم ربك) بووە،قرائەت پرۆسەیەکە لە دوای تۆمارکردنەوە دێ؟لای

موسڵمانان گومان لەوە ناکرێ کە پێغەمبەر باوەڕی بە زانست،نووسین و خوێندن هەبووە،کەلتوری عەرەبیش هانی هونەری نووسینی داوە،هەڵواسینی موعەلەقات سەبعەش بەدیواری کەعبەوە بەڵگەن بۆ سەلماندنی ئەم بۆچوونەمان، ئەی بۆ کە پێغەمبەر لە ژیان دابووە ڕێگای بەکۆکردنەوە و تۆمارکردنی قورئان لە یەک کتابی دیاریکراو نەداوە؟ئەمە لەلایەک گومانی بۆ زانایانی شیعە زیاتر دەکا کەوا بڵێن:دەقە ئەسڵەکانی قورئان لە ڕۆژگاری ئەبوبەکر،عومەر و عوسمان دەستکاری کراوە،ئەمەش بۆتە سەرچاوەیەکی ململانێی(ئەزەلی)لە نێوان موسڵمانان لە بوارەکانی فیقهی و عەقیدەوە،هەروەها بۆتە سەرچاوەیەکی تەشەنەکردنی ئیجتهاد،تەفسیر و تەئویلی جیاجیا.کەواتە بە گۆتەی ئەسحابەکان بێ قورئان و پێغەمبەر هۆکاری سەرەکی شەڕ، ململانێ و پەرتەوازەیی ئیسلام بووە نەک هۆکاری ڕەحمەت،برایەتی سەرجەم مرۆڤایەتی بووبێ.بەگوێرەی ئەم کەلتووره تۆمارکراوەی ئیسلام بێ ئەوە سەرجەم ئەو تاوان و بوختانانەی بە قورئان دەکرێن گوناهەکەی لە ئەستۆی پێغەمبەرە کە ڕێگای نەداوە بە تۆمارکردن و کۆکردنەوەی قورئان،دواتریش لەملی ئەسحابەکان خۆیانە کە قورئان و حەدیسەکانیان بەم شێوە ئاڵۆز و هەمەڕەنگیە گێڕاوەتەوە پاشان تۆمار و کۆکردۆتەوە، ئەگەر وانیە با ناوەندە ئاینیەکانی ئیسلامی هەوڵبدەن ئەم کەلتووره تۆمارکراوە ڕاڤە و تەتڵەبکرێ تا چیتر ئەو درزە بۆ خەڵکانێک والاَ نەبێ تا لەم ڕێگایەوە ڕەخنە لە ئیسلام بگرن،با دەرگای لێکۆلینەوەی زانستی لە جیاتی سیاسەتی دەمکوتکردن و توند و تیژیەوە والاَبکەن.

گێڕانەوە جیاوازەکان یان لە بیرچوونەوەی حەدیسەکان،بەرەنجامی زۆر لەحوکمە شەرعیەکانی گۆڕیووە،هەندێ لەم مەسەلانە وایکردووە ئایندەی ئیسلام ئاڵۆز و خوێناوی تربێ،بۆ نمونە:تەئویل وتەفسیرە جیاوازەکانی ئەسحابەکان لەسەر جێنشینی پێغەمبەر خوێناویترین و درێژترین شانۆی تراژیدی ئیسلامە یان وشەی(البتە) و تەلاقەکەی ڕەکانە کە تا ئێستاش دەیان خێزان بەم گۆتەیە لە یەک جیابوونەتەوە،لەسەردەمی پێغەمبەر و ئەبوبەکر وشەی(البتە)بەکاردەهات بۆیەک تەلاق هەروەها بۆ سێ تەلاقیش،بەلاَم دواتر ئەم وشەیە(البتە) لەرۆژگاری عومەر تەنها بەمەبەستی تەلاَقی سێبەسێ بەکارهێنرا.هەر لە ڕۆژگاری عومەردا ئەسحابەکان دەگێڕنەوە کەوا عومەر کاری بە ئایەتی41ی سورەتی ئەنفال(وأعلموا أنما غنمتم من شيء فأن لله خمسه وللرسول ولذي القربى واليتامى والمساكين) و ئایەتی(ما أفاء الله من أهل القرى فلله وللرسول ولذي القربى واليتامى والمساكين)الحشر:7نەکردووە، هەر ئەمەش بوٚتە هۆی دڵگرانی ئەندامانی بنەماڵەی بەنی هاشم سەبارەت بەدابەشکردنی دەستکەوتە گوازراوەکان و نەگوازراوەکان،ئەمەش هاندەرێکی تر بووە بۆ گەشەکردنی شەڕی(میرات –دەسەلاَت) لە نێوان(ئیمام- بنەماڵەی بەنی هاشم)،هەروەها عومەری کوڕی خەتاب لە رۆژگاری خەلافەتی خۆیدا کاری بە ئایەتی(انما الصدقات للفقراء والمساكين والعاملين عليها والموءلفة قلوبهم)التوبە:60و ئایەتی(والسارق والسارقة فاقطعوا أيدهيما)المائدە:38یش نەکردووە.لە شوێنێکی تر کوڕی خەتاب کە نزکترین کەس بووە لە پێغەمبەر ئاگای لە حەدیسی تایبەت بە قەرەبوو(دیە)ی پەنجەکانی دەست نەبووە، خەریک بووە لە خۆیەوە ئیجتهادێ بکات،بەپێی گرنگی پەنجەکان تەخمینی قەرەبۆکە بکات،کەچی یەکێ لە ئەسحابەکان هاتووە بۆی ڕاستکردۆتەوە و وتوویەتی پێغەمبەر بۆ هەر پەنجەیەک دەیەکی حوشتری داناوە،کەواتە بۆ هەر دەپەنجە حوشترێ قەرەبۆ وەردەگیرێ.هەروەها نەیزانیووە مانای(و فاكهة وأبا)چیە،ڕاکانی عومەر و ئەبوبەکر لە سەر کۆکردنەوە و تۆمارکردنی قورئان لە یەک کتابدا یەکیان نەدەگرتەوە.41ئەمانە ئەگەرچی ئەم بێئاگایەی ئەسحابەکان لە هەندێ حوکمی شەرعی یان کارپێنەکردنەکانیان بەهەندێ دەق کاریگەری نێگەتیفی خۆیان بەسەر ڕاڤەکردن و تەفسیرکردنی دەقەکان هەبووە کۆمەڵێک کوشت و کوشتاری ناوەتەوە،بۆنمونە:هێرشەکەی

ئەبوبەکر بۆسەر خەڵکی یەمەن کە ئامادە نەبوونە حەقی شەرعی بدەنێ،لەلایەکیترەوە ئەمانە بەڵگەن بۆ ئەوەی کە ئەم سەلەفە سالحە وەلامی هەموو پرسیارەکانی مرۆڤ(خەلەف) یان لانەبووە.
خەلیفە عومەری کوڕی عبدالعزیز لە ساڵی99کۆچی فەرمانیداوە بە(ئەبوبەکری کوڕی حەزم)کە حەدیسەکانی پێغەمبەر کۆبکاتەوە،ئەویش بۆ یەکەمجار لە مێژووی ئیسلامدا کەوتە تۆمارکردنی حەدیسەکانی پێغەمبەر لەدووتۆی کتابێک،لەدوای ئەویش زۆری تری وەک:سوفیانی کوڕی عەتەبە ئەم کارەیان درێژەپێدا.ئیتر تۆمارکردنی حەدیس کەوتە قۆناغێکی تر بۆیە زانایانی ئیسلام دەستیانکرد بە داڕشتنی بنەماکانی ئەو زانستەی کە زامنی ڕاست و دروستی حەدیسەکانی دەکرد، ئەم زانستە کە دواتر بە زانستی حەدیس ناسرا کرایە دووبەش،زانستی حەدیس یان گێڕانەوەی حەدیس و ئەویتریشیان زانستی ناسینەوەی حەدیس بۆ ئەمەش بنەمای جەرح و تەعدیلیان داڕشت لەبەر ڕۆشنای ئەم زانستەش پلەکانی حەدیس،مەرجەکانی گێڕانەوە، مەرجەکانی حەدیسی دروست، باش،لاواز،هەڵبەستراو،مورسەل،پچڕاو،مەوقوف داهێنرا. ئەم زانستە وایکردووە پانتاییەکی ئازادی لای زاناکانی بواری حەدیس دروست بێ بۆ ڕەخنەگرتن و لێکۆڵینەوە تا بتوانن حەدیسە ساختە و دروستەکان بناسنەوە،لێرەدا بەدیاردەکەوێ کە لەم ڕۆژگارە زووە ئەم هەموو جیاوازی و ناکۆکیانە لە گێڕانەوەکاندا هەبووبێ،دەبێ ئەم خەرمانە هەلانە لە ڕێگای گۆزە بەدەرخۆنەوە (ئێستا)چەند بۆگەن و هەلاوسابێ؟بوونی زانستی ناسینەوەی حەدیس خۆی لە خۆیدا بەڵگەیەکی حاشا هەڵنەگرە بۆ بوونی هەڵە و شتی هەڵبەستراو بە زمانی ئەسحابەکان،پێغەمبەر و خوا. (الموطا)ی ئیمامی مالک بن ئەنەس کە زانایەکی خەڵکی شاری مەدینە بووە لەساڵی93 کۆچی لە دایک بووە،بە پێی قسەی قازی ئەبوبەکر بن ئەلعەرەبی بێ کە لە(شرح الترمذي) باسدەکات دەلێ:"الموطأ هو الأصل الأول و اللباب،وكتاب البخاري هو الأصل الثاني في هذا الباب،وعليهما بنى الجميع،كمسلم و الترمذي." جگە لەیەکەم هەوڵی کوڕی حەزم کە یەکەم هەوڵە لە مێژووی کۆکردنەوە و تۆمارکردنی حەدیس،ئەو کەسانەی کە حەدیسیان پۆلینکردووە و بە گوێرەی بابەتەکان دایانڕشتووە ئەمانەن:مالک لەمەدینە،ئیبن جەریح لە مەککە،ئەلڕەبیع بن ئەبی سەبیح،سەعید بن ئەبی عروبە،حەماد بن سەلمە لە بەسرا، سوفیان ئەلسەوری لە کوفە،ئەوزاعی لە شام،هەیسەم لە واست،موعەمەر لە یەمەن،جەریر بن عەبدولحەمید لە ڕەی و ئیبن ئەلموبارەک لە خوراسان،لە بارەی ئەوەی کامیان لەم زاتانە لەپێش کامیان بووە ئەوە ئیبن حەجەر و ئەلعیراقی دەڵێن:" هەموویان لەیەک ڕۆژگار بوونە لە دەور و بەری ساڵانی140."(الموطا)ی مالک بن ئەنەس سەبارەت بە کۆکردنەوەی حەدیس و دروستی ناوەڕۆکەکەی لەهەر هەموویان کۆنترە،42ئەم زاتە لە ڕۆژگاری شەڕی جەمەل و کوژرانی ئیمامی عەلی تەمەنی نزیکەی ساڵێک یان دوو ساڵ بووە،کتابەکەشی کە کۆنترین سەرچاوەی تۆمارکراوی پەسەندکراوە نزیکەی دوای 130 ساڵ بەسەر تیپەڕ بوونی مردنی پێغەمبەر نووسراوە،مالک هاوچەرخی ڕۆژگاری زێرینی دەسەلاتی ئەمەویەکان بووە کە فتوحات،کۆچکردن،کوژرانی ئەسحابە و تابیعینەکان زۆر زۆر بووە،دەسەلاتی ئەمەویەکانی دژ بە ئیمامی عەلی لەو پەڕی بەهێزی دابووە،لەسەر مینبەرەکان و لە ڕۆژانی جومعە بەڕەسمی جنێویان بە ئەسحابەیەکی وەک ئیمامی عەلی و لایەنگرەکانی داوە کە عەلیان نەک هەر ئەسحابە بەڵکو زاوا و ئامۆزای پێغەمبەریش بووە،بە منالیش بۆتە ئیسلام.لای سەرجەم زانا و ئیسلامناسەکان ئەم ڕۆژگارە پڕ لە کێشە و ململانێ و زۆرانبازیەی نێوان موسڵمانان بە ڕۆژگاری زێڕین و سەرەتاییەکانی ساغکردنەوە،کۆکردنەوە و تۆمارکرانی حەدیس دادەنرێت،43ئایە دەبێ کاریگەری نێگەتیفی ئەم ڕۆژگارە بەسەر چۆنیەتی گێڕانەوە و تۆمارکرانی حەدیسەکان چۆن بووبێت؟بۆ ساغکردنەوە یان مێژوویەکی نزیک لە ڕەها و لە دەستنەدانی بەها ڕاستەقینەکان پێویستمان بە چەندین

زانستگا و ناوەندی لێکۆڵینەوەی زانستی و ئازاد هەیە بۆ ساغکردنەوەی ئەم کەلتوور و مێژووەی ئیسلام،دەقەکانی قورئان و حەدیسەکانی کە تووشی چەواشەکاری هاتوون نەک توند وتیژی و ململانێی خوێناوی،ئەم ڕاستیە وا لە موسڵمانان دەکاتن بۆ ساغکردنەوە یان نزیک بوونەوە لە ڕاستیەکان ڕێگا بە لێکۆلینەوەی زانستی بدرێ،ڕێگا بە ئازادی بیروڕا و ویژدان بدرێ تا لە بەر ڕۆشنای عەقل و ویژدان لە ئیسلام و پەیامی خوا بگەین.بەم ملهوڕی،پێداگرتن و ئەو هەڕەشانەی کە لە نووسەران و لێکۆڵەرەوان دەکرێ بەناوی پاراستن و بەرزڕاگرتنی شتە پیرۆزەکان درێژە دانە بە ڕابردوویەکی پڕ لە هەڵەی خوێناوی،هەوڵێکە بۆ بزرکردنی ئێستا و کۆپی کردنی ئەم مێژووە خوێناویە لە داهاتوودا، دووبارەکردنەوەی تاوانەکانی رۆژگاری زووشە بەناوی ئاین و خوا.تا ئەم جیاوازیانەش بە زیندوی بمێنەوە عەرەب بەتایبەتی و موسڵمانان بەگشتی زیاتر لاوازتر دەبن.بەبەراورد کردنی توانا جیاجیاکانی کۆمەڵگای کۆمەنستی بەر لە 1990کە خاوەنی هەموو جۆرە چەکێکی ستراتیژی و سەدان وڵاتی بە هێز و خاوەن پەرچەم بوون،کەچی تواناى ئەوەیان نەبوو بە عەقلیەتی تاکڕەوی و حوکمی شمولی ڕێگا لە گەشەکردن،پێکەوە ژیان و شۆڕشی عەولەمە بگرن،زۆر ئاقلانە گۆرباتشۆف ئەم شەڕەفەی بە خۆیدا بڵێ:دیموکراتیەت و ڕێزگرتن لە ئیرادە و ئازادی تاکەکەس پەیامی داهاتووی ئەم چەرخەیە،نەک توند و تیژی و ململانێیە سەربازیەکان.هەروەها ئەم ڕایەی محمد ئەرگۆن پڕ بە پێستی خۆیەتی ئەگەر لێرە سەبارەت بەم کۆمەڵگا عەرەبی و ئیسلامیانە بۆ پشتیوانی ڕایەکەمان بەکاری بهێنین کە دەڵێ:"ئەم دابڕانە کۆمەڵایەتی و ڕۆشەنبیریەی لە کۆمەڵگاکانی عەرەبی و ئیسلامی هاوچەرخ بەرهەمهاتوون هێشتا قۆناغی نەگەڕانەوە(لا عودە)ی وەک کۆمەڵگاکانی ئەوروپی و ڕۆژئاوایی تێنەپەڕاندووە.ڕابردووی نزیک،هەتا هی دوور و زۆر دوورەکانیش نەک نە بوونەتە ماددەی بەشەکانی خوێندنی مێژوو و لێکۆلینەوەی زانستی،بەڵکو هێشتا زیندون و نەشئەبەخشن لە زمانەکان و وتارە باوەکان(هەتا جیهانیەکان)،هەروەها لە شەعائیر و تقوسەکان،لە بۆنە گشتیەکان،لە مەدلولاتە ڕەمزیەکانی ناوماڵ،کێڵگە،گۆڕینەوەی یادگاری و بەخشینەکان تا ئێستاش چەمکی هەستکردن و پەیی پێبردن(التحسس و الأدراك)ی ئەفسوناوی سەربارى مەعریفەی ئەفسانە وایکردووە خەیاڵ زاڵبێ بەسەر ئەقل،باڵ بەسەر بەشێکی زۆری چینەکانی(مللی)دابگرێ.لەم ڕوانگەوە دەتوانین بڵێین جیاوازی و بۆشایی نێوان ئەوەی کە(مللی)ە و ئەوەی(جیهانی مەدەنیەتە) زۆر گەورە و ئاشکرا نیە،وەک ئەوەی لە کۆمەڵگا پیشەسازیەکان،بەتایبەتیش ئەوانەی دوای پیشەسازین."44

دوا رۆژی توند و تیژی و پیرۆزیەت:

محمد ئەرگۆن لە(نزعة الأنسنة في الفكر العربي-جيل مسكوية و التوحيدي) دەڵێ:"پێویستە لێرەدا ئاماژە بەوە بکەین کەوا سێ هێزی سەرەکی هەن مرۆڤ تا ئێستا نەیتوانیوە کۆنترۆلیان بکات،ئەم هێزانەش بەهەموو شێوەکان چارەنووسی مرۆڤ دیاریدەکەن:**توندوتیژی،پیرۆزیەت(التقديس)و حەقیقەت** ...زۆر لە ئاینەکان گرنگیان بەو هێزە لەبن نەهاتوانە داوە،هەولیانداوە دەستەمۆیان بکەن یان سەرچاوەی مەترسیەکانیان لە ناوببەن،بەڵام بێ سود بووە....لەنێو ئەم سێ هێزەش بوونی مرۆڤ یان کۆمەڵگای مرۆڤایەت هەمیشە ئامادەیە....بۆیە ناتوانین زاراوەی ڕاستی(حەقیقەت)لە هەردوو زاراوەکانی تر جیابکەینەوە چ لەسەر ئاستی ئاینی چ لەسەر ئاستی زانستی.45هەروەها(فراس السواح)یش بەهەمان شێوە ئەوە دووپات دەکاتەوە کە سەربارى ئەوەی زانست و فەلسەفە جێ پێی خۆی قایمکردووە،بەڵام دەبینین لە هەموو بوارەکانی ڕۆشەنبیری جیهانی نوێدا ڕوبەڕوی بەرگریەکی توندی فکری ئاینی دەبێتەوە...فکری ئاینی توانیوویەتی ڕاچڵەکاندنەکەی سەرکەوتنی زانست و فەلسەفە هەللوشێ،تائێستاش بە توندی لە هەموو

شوێنێک کاریگەری بەسەر دابەشکردنی خواست و هۆشی مرۆڤدا هەیە.46 بەڵام هاشم سالح لەو باوەڕەدایە کاتێ سەرنجی واقیعی بابەتی دەدەین دەبینین کە حەقیقەت دابڕاو نییە لە هەڵە،بەڵکو لە ژێر داروپەردەی هەڵەدایە یاخود دەوری بە تۆڕێک لە هەڵە تەنراوە،هەموو لێهاتویی ئێمەش لەوەدایە چۆن بتوانین ڕووبەڕوی ئەو هەڵانە ببینەوە و پەی بەو حەقیقەتە بەرین کە لەوێدایە.ئەمەش پێچەوانەی ئەو دیدگا میسالیە باوەیە کەپێی وایە حەقیقەت بە تەنها لە لایەکە و هەڵەش لەلایەکی تر.47ئایە دەبێ ململانێی نێوان عەقل(زانست) و فەلسەفە لەگەل فکری ئاینی بەچی بگات؟ هاشم سالح دەلێ:"ئەڵبەتە ئەمەش مانای ئەوە ناگەێنێ کە گۆڕینی واقیع مەحاڵە یان ناتوانین هیچ شتێک لە بەرانبەریدا بکەین،بەڵکو دەمانەوێت بڵێین گۆڕان دوای تێگەیشتن لە بونیادی واقیع و توانستەکانی دێتەدی..ئەوانەی گۆرانکاری ڕاستەقینە دروستدەکەن ئەوانەن کە دەزانن چۆن چۆنی مامەڵە لەگەل واقیعدا دەکەن و هەوڵی ئەوە نادەن نەواقیع ڕەتبکەنەوە نە بازی بەسەردا بدەن و فەرامۆشی بکەن...ئامانجی زانست وەدەرنانی هەڵەیە و جێ لەقکردنە بە نەزانی.48ئەم ڕایەش لەلایەن عەبدۆ فیلالی ئەنساری پشتڕاست دەکرێتەوە دەلێ:ڕاستە ئەو گوتارانەی کە ئیمرۆ موسلمانان لە کەلتووری ئاینی و مێژوویەکەیان بەرهەمیان هێناوە زۆر قورس و ڕەنگاوڕەنگن،بەڵام دەتوانرێ لەو گوتارانەدا هەندێ نمونە و ڕەهەندی جیاواز دەستنیشان بکەین،لە یەکەمین ساتەوەختدا هەندێ لەو گوتارە زانستیە نوێخوازنانەن کە لێکۆلینەوەی ورد لە ناسینی واقیعیەتی(دیار)دا دەکەن،سەرنجیش بۆ لای خۆیان ڕدەکێشن.49ئەمەش بەو مانایەدێ کەوا ناسینی واقیع بە شێوەیەکی زانستی هەنگاوی سەرەکیە بۆ سەرنجڕاکێشان و وردبوونەوە جێ لەقکردنیشە بە نەزانی،ڕەتکردنەوەی بەرامبەرە ڕەق و توندوتیژ ئامێزەکەشە،دروستکردنی ژینگەیەکی لە باریشە بۆ ئەوەی بە هێمنی لە حەقیقەت وردبینەوە،هەنگاوێکیشە بۆ جێ چۆلکردن بۆ هەناسەدانی گشتی بێ سانسۆر و پاوانکاری،ئەم ڕاستیانە وامان لێدەکەن بلێین:ئەو هەوڵەی کە ئاین بۆ بە پیرۆزکردنی ئامانجەکەی دەیدا ئەوەیە ئەو ئامانجە لەماوەی ئەو تەمەنە کورتەی مرۆڤ هەیەتی نایەتە دی،50بۆ ئەوەی ئەو ئامانجە یان بیر و باوەڕە بێتەدی یان ببێتە ڕاپەڕینێکی جیهانی گشتگیر تا بتوانێ ئەم زاتانەی هەڵگر یان بانگهێشتکەری ئەم بۆچوونەن هاوکات خۆیان و بیر وباوەڕەکەیان بەنەمری بمێنتەوە بۆ نەوەکانی داهاتوو،دینامیکیەتێکیش بەخۆیان و ئایدیایەکەیان بدەن لە داهاتوو.ئەم جۆرە پاوانکاریە وایکردووە کەوا مرۆڤ بۆ گەیشتنە مەرامەکانی هەوڵبدات ئامرازەکانی ململانێ بە هالەیەکی موقەدەس بارگاوی بکات تا کار ئاسانی بۆ بکات بۆ/لە گەیشتنە مەرامەکانیان.هەر ئەم تەقدیسەشە وایکردووە چەندین خەتی سوور بۆ مرۆڤ دابنرێ تا هەمیشە لە نێو کایەی ئەم بۆچون و بیروباوەڕەدا بمێننەوە یان لە قالب بدرێنەوە،ئەمەش وایکردووە لە پێناو نەمرکردنی بۆ چونێک و پیرۆزکردنیدا سزای مرڤە سەرکەشەکان دابهێنێ،لێرەوەیە ڕایەڵی ئەم پەیوەندیە بەردەوامەی نێوان توندوتیژی و پیرۆزیەت (التقديس)بە زیندوی دەمێنتەوە، دووپات بوونەوەی ئەم واقیعە وادەکات ببێتە حەقیقەتێکی ڕەها لای لایەنێکی هاوکێشەکە.

سەرچاوەکان:

1- د. ناصر حامد أبو زيد التفكير في زمن التكفير – ضد الجهل و الزيف و الخرافة/ سينا للنشر/ط/الأولى،القاهرة1995 ص196 .
تحقيق فرهاد دفتري/المناهج و الأعراف العقلانية في الأسلام./ترجمة ناصح ميرزا–دار الساقي بالأشتراك مع معهد الدرسات الأسماعلية/چاپی یەکەم2004–بيروت..ل45.
2– تحقيق فرهاد دفتري/المناهج و الأعراف العقلانية في الأسلام....ل22–23.
3– معروف الرصافي/ كتاب الشخصية المحمدية أو حل اللغز المقدس /منشورات الجمل /چاپی یەکەم _هارفۆرد ئەڵمانیا–2002...ل 627.
4– الموضوع: أدوار علوم الحديث /www.islampedia.com.
5–

6–صحيح البخاري–طبعة جديدة مصححة و ملونة /دار احياء التراث العربي بيروت/ط 1 –2001–ص661 حديث 3719.
7–البخاري:ج1 /200بهامش فتح الباري و ابو داوود:ج4/63 نقلاً عن www.hshiaweb.org
8–الزمخشري /تفسير الكشاف /دار المعرفة–بيروت–ط2002/1/اعتنى به وخرج احاديثه و علق عليه خليل مأمون شيحا–ص20.
9– دراسات في تاريخ الحضارة الاسلامية العربية من تاليف الكتاب:سعد عبدالفتاح و سعد زغلول عبدالحميد و احمد مختار العبادي/منشورات ذات السلاسل الكويت،ط2/ 1986،ص47.
10– صحيح البخاري–طبعة جديدة مصححة و ملونة..ص5–25.
11– الموضوع: أدوار علوم الحديث/ www.islampedia.com
12– معروف الرصافي/ كتاب الشخصية المحمدية أو حل اللغز المقدس/ص240.زۆربەی سەرچاوە مێژوویەکانی ئیسلام بە درێژی باس لەو بابەتە دەکەن.
13–هادي العلوي:أعمال الكاملة(1)خلاصات في السياسة و الفكر السياسي في الاسلام/دار المدى للثقافة و النشر–سوريا–ط1999/2 وط3 /2001،ص58–59،ص137.وهذه هي رأي عثمان حول تناول السلطة:"ان السلطة هبة من الله تتجسد في شخص الحاكم فلا تجوز منازعته(لا أخلع ثوباً األبسنيه الله).
14– محمد الخاتمي/الدين و الفكر في شراك الأستبداد جولة في الفكر السياسي للمسلمين–دار الفكر المعاصر – بيروت –دار الفكر دمشق/ط2001/1/ص 29 –36.
15– الموسوعةالاسلامية/تفسير سورة أنفال / www.islampedia.com/ تفسير الكشاف ص419–420.
16– هادي العلوي:أعمال الكاملة .ص58–58 ،ص79.
17– الزمخشري /تفسير الكشاف /ص13–22.
18–نحن والتراث–د.محمد عابد الجابري–المركز الثقافي العربي/ ط 6–1993/ل–8يان الدستور و البرلمان في الفكر السياسي الشيعي_جعفر عبدالرزاق–دار الهادي–2001/ص:5–6.
19–جعفر عبدالرزاق– الدستور و االبرلمان في الفكر السياسي الشيعي1905–1920/دار الهادي/ط2001/1..ص 5 –6.
20–قال زيد بن الثابت:"كيف نفعل شيئاً لم يفعله رسو الله؟الأتقان ج 1 –ص76.صحيح ابخاري باب جمع القرآن ص 922 ،حديث4986–4988.و ايضاً الزمخشري/تفسير الكشاف..ص20.
21– مالک لە ساڵی 93 لە دایک بووە .ئەبووبەکری کوڕی عەزم لە ساڵی 99 بە فەرمانی عومەری کوڕی عبدالعزیز دەستدەکات بە تۆمارکرانی حەدیسەکان،سەیری پیاهەڵدان بە الموتء بکە لەلایەن خەلکەوە. د.محمد کامل حسین وەک باسێکی مێژووی لە ساڵی 1951بۆی نووسیوە لەم کتابە و لەم چاپەیان کراوە بە پێشەکی: الموطاء ،لاءمام الائمة وعالم المدينة مالك بن أنس /صححه ورقمه وخرج احاديثه وعلق عليه محمد فواد عبالباقي الجزء الاول ص/سنة1406ه/1985 م دار احياء التراث العربي لبنان–بيروت /
22– سنن الترمذي – باب القرآن عن رسول الله. حديث صحيح.www.alhadith-alsahih.com
23–صيح البخاري – ص921 ،حديث 4984.
24– صيح البخاري – ص929 ،حديث 5037.
25– راجع:فتح الباري23/9،تفسير الطبري 13/1،مسند احمد 150/1،مجمع الزوائد 153/7–154، نقلاً عنwww.islameyat.com
26– المغازي للواقدي ص855 ،نقلاً عن www.islameyat.com.
27– الموطاء لاءمام الائمة وعالم المدينة مالك بن أنس /المقدمة
28– صيح البخاري – ص923 ،حديث 4992.
29– صيح البخاري – ص922 ،حديث 4987 أو دراسات في تاريخ الحضارة الاسلامية العربية– من تاليف الكتاب:سعد عبدالفتاح و سعد زغلول عبدالحميد و احمد مختار العبادي)منشورات ذات السلاسل الكويت،ط2/ 1986،ص30.
30– صيح البخاري – ص924 ،حديث 4999.
31 – الطبري 38/1،نقلاً عن www.islameyat.com.
32–سنن أبن الماجة –نقلاً عن / www .hadith.al-islam.com / www.islameyat.com,
33–– صيح البخاري – ص1207 ،حديث 6829.
34– الزمخشري /تفسير الكشاف /دار المعرفة...ص846،تفسير سورة الأحزاب مدنية.
صحيح البخاري بحاشية السندي باب الفضائل القرآن ج3/ص237 يان المستدرك ص223–224.
35– د.محمد عابد الجابري نحن والتراث–المركز الثقافي العربي/ ط 6–1993/ل–8يان الدستور و البرلمان في الفكر السياسي الشيعي_جعفر عبدالرزاق–دار الهادي–2001/ص:5–6.
36–الدر المنثور 303/1 نقلاً عنwww.islameyat.com.
37– جلال الدين السيوطي/تاريخ الخلفاء/ بتحقيق محمد محي الدين عبدالحميد، منشورات الشريف الرضي– مطبعة أمير– قم/ط1370/1ك..ص192 أو محمد الخاتمي/الدين و الفكر في شراك الأستبداد.ص29.
38–دراسات في تاريخ الحضارة الاسلامية العربية/ص29، الزمخشري /تفسير الكشاف /دار المعرفة... ص846، تفسير سورة الأحزاب مدنية.
39–الموسوعةالاسلامية/تفسير سورة أنفال /www.islampedia.com الزمخشري / تفسير الكشاف ص419–420.
40– بۆ ئەم بابەتە سود لە: www.arabic.islamicweb.com وەرگیراوە.
41– دراسات في تاريخ الحضارة الاسلامية العربية.ص38،الزمخشري/تفسير الكشاف/
42–مالک لە ساڵی 93 لە دایک بووە ئەبووبەکری کوڕی عەزم لە ساڵی 99 بە فەرمانی عومەری کوڕی عبدالعزیز دەستدەکات بە تۆمارکرانی حەدیسەکان،سەیری پیاهەڵدان بە الموطاء بکە لە لایەن خەلکەوە.الموطاء لاءمام الائمة وعالم المدينة مالك بن أنس /صححة ورقمة وخرج احاديثة وعلق علية محمد فواد عبالباقيالجزء الاول صفحة(طى)سنة1406ه/1985مدار احياء التراث العربي لبنان–بيروت. دراسات في تاريخ الحضارة الاسلامية العربية.ص47

43-- هادي العلوي:أعمال الكاملة .ص130-133.تێبینی ئەوە بکە چۆن زاناکان هەوڵیانداوە جەماوەر بۆ خاتری خەلیفە لە ڕێگای حەدیسەوە دەستەمۆ بکەن.
44-د.محمد أركون –الفكر الأسلامي نقد و اجتهاد /ترجمة و تعليق:هاشم صالح/دار الساقي- بيروت -1998/ ط2/ ص21.
45-محمد أركون-نزعة الأنسنة في الفكر العربي-جيل مسكوية و التوحيدي)/ترجمة هاشم صالح/ لە چاپکراوەکانی دار الساقي-چاپی یەکەم1997 بيروت.ل33.
46--فراس السواح- دين الأنسان- بحث في ماهية الدين و منشأ الدافع الديني.منشورات دار علاءالدين-چاپی یەکەم 1994 دیمەشق.
47-هاشم ئالح – فەلسەفە .ڕۆشەنگەری.فێندەمێنتالیزم/دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم/ کتێب* ژمارە211 –سلێمانی2003/ وەرگێڕانی شوان ئەحمەد/ل142-143.
48- هاشم ئالح – فەلسەفە.ڕۆشەنگەری....ل144-145.
49-ع.فيلالي أنصاري_ أسلام و لاييسيتة –وەرگێڕانی لە فەڕەنسیەوە بۆ فارسی ئەمیر ڕەزایی – لەلایەن دامەزراوی قصيدة – لە چاپخانەی سحاب چاپکراوە،چاپی یەکەمی 1380 هـ- ش/تەهران..ل114.
50- معروف الرصافي/ كتاب الشخصية المحمدية أو حل اللغز المقدس/ص428